

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜ DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ:
2003-2016**

**Seçkin KABAK
1330202564**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Bekir GÖVDERE**

ISPARTA - 2018

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Seçkin KABAK
Anabilim Dalı	İktisat
Tez Başlığı	Türkiye’de Hizmet Sektörü Dış Ticaretinin Gelişimi: 2003-2016
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Doktora Tez Savunma Sınavında Jürimiz 11/06/2018 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Doktora tezi için;

OY BİRLİĞİ OY ÇOKLUĞU²

ile aşağıdaki kararı almıştır.

- Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez **KABUL** edilmiştir.
 Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin **DÜZELTİLMESİ**³ kararlaştırılmıştır.
 Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin **REDDEDİLMESİ**⁴ kararlaştırılmıştır.

TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof.Dr. Bekir GÖVDERE- SDÜ	
Jüri Üyesi	Dr.Öğr. Üyesi Ertan BECEREN- SDÜ	
Jüri Üyesi	Dr.Öğr. Üyesi Ahmet ÜNLÜ- Adnan Menderes Üniv.	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 39-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Hizmet Sektörü Dış Ticaretinin Gelişimi: 2003- 2016” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Seçkin KABAK
18 Haziran 2018

A handwritten signature in blue ink, corresponding to the name Seçkin KABAK.

(KABAK, Seçkin, *Türkiye’de Hizmet Sektörü Dış Ticaretinin Gelişimi: 2003-2016*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018)

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye’nin hizmet sektörü dış ticaretinin 2003-2016 yılları arasındaki gelişimi incelenmiştir. Söz konusu gelişimi daha geniş bir perspektiften görebilmek adına 1975-2016 yıllarını kapsayan veri setiyle ekonometrik model kurgulanmıştır. Veri setini oluşturan değişkenlerden hizmet ticareti bağımlı, GSYH, döviz kuru ve enflasyon ise bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir.

Ampirik analiz kapsamında durağanlık analizleri yapıldıktan sonra VAR modeli kurulmuş, istikrar ve model iyiliği testleri gerçekleştirilmiştir. Böylece gecikme sayısı belirlenmiş ve eş-bütünleşmenin varlığını test etmek için Johansen yöntemi kullanılmıştır. Eş-bütünleşme testi sonucuna göre uzun dönemde enflasyon değişkeninin hizmet ticaretini etkilediğini, enflasyondaki %1’lik artışın hizmet ticaretinde %2.98 oranında değişime neden olduğu ortaya çıkmıştır. Kısa dönem analiz sonucuna göre döviz kuru ve GSYH’deki kısa dönemli değişimlerin hizmet ticaretini negatif yönde etkilediği, kısa dönemde enflasyon ve hizmet ticareti arasında ise bir ilişki olmadığı anlaşılmıştır. Uygulanan Granger nedensellik sonucuna göre enflasyon hariç bağımsız değişkenlerden hizmet ticaretine bir nedensellik ilişkisi olduğu, hizmet ticaretinden bağımsız değişkenlere doğru bir nedensellik ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Genel bir sonuç olarak hizmet ticareti, GSYH, döviz kuru ve enflasyon arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu, dengedeki 1 birimlik sapmanın her dönemde %12’sinin düzeltildiği ve bu sapmanın 8.3 dönem sonra dengeye geleceği ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle hizmet ticareti kapsamında ilgili değişkenlerle kurulan modelin uzun dönemli bir denge ilişkisine sahip olduğu ve dengeye yakınsadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Hizmet Ticareti, Hizmet Sektörü, Eş-bütünleşme, Nedensellik.

(KABAK, Seçkin, Development of Foreign Trade in Services in Turkey: 2003-2016, Master's Thesis, Isparta, 2018)

ABSTRACT

This study, examines the development of foreign trade in services in Turkey for the period 2003-2016. In order to be able to see this development from a wider perspective, the econometric model is being constructed with the dataset covering the years 1975-2016. In the analysis, service trade is determined as dependent variable, while GDP, exchange rate and inflation are determined as independent variables.

Within the scope of empirical analysis, statistical analysis is applied and then VAR model is established and stability and model goodness tests is performed. Thereby the number of delays is determined and the Johansen method is used to test the co-integration's existence. The results of co-integration analysis suggest that in the long run the inflation affects the service trade and the 1% increase in inflation has resulted in proportion 2.98% change in the service trade. The results of short-term analysis show that short-term changes in exchange rates and GDP affect service trade negatively and it is understood that there is no relation between inflation and service trade in the short term. Granger causality tests have indicated that there is a causality relation to service trade from independent variables except for inflation, there is no causality relation from service trade to independent variables.

As a general conclusion, it has been revealed that there is a long-run relationship between service trade, GDP, exchange rate and inflation that 12 per cent of the variance of the 1 unit balance is corrected each period and this pair will come to balance after 8.3 periods. In other words, it has been determined that the model established by the related variables within the scope of the service trade has a long-run equilibrium relation and converges to the equilibrium.

Keywords: Foreign Trade, Trade in Services, Service Industry, Co-integration Causality.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
TABLolar	viii
GRAFİKLER	x
ÖN SÖZ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİZMET VE HİZMET SEKTÖRÜ İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1 HİZMET KAVRAMI.....	4
1.1.1. Hizmetlerin Sınıflandırılması.....	5
1.1.2. Hizmet Sektörünün Tarihsel Gelişimi.....	7
1.1.3. Hizmet Sektöründeki Büyümenin Nedenleri	10
1.1.4. Hizmetlerin Temel Özellikleri	11
1.1.5. Hizmet Ticaretinin Gelişimi.....	13
1.2. DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜ (DTÖ).....	18
1.2.1. DTÖ'nün İlkeleri.....	21
1.2.2. DTÖ'nün Çalışma Alanları	23
1.2.3. DTÖ'nün Hizmet Ticaretine İlişkin Düzenlemeleri: GATS.....	24
1.3. DIŞ TİCARET TEORİLERİ.....	27
1.3.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri	27
1.3.1.1. Merkantilizm	27
1.3.1.2. Fیزیokrasi.....	29
1.3.1.3. Klasik İktisadi Görüş.....	30
1.3.1.3.1. Adam Smith ve Mutlak Üstünlükler Kuramı	31
1.3.1.3.2. David Ricardo ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı.....	33
1.3.1.3.4. Heckscher- Ohlin Modeli.....	35
1.3.2. Uluslararası Hizmetler ve Dış Ticaret.....	36
1.3.3. 1960 Sonrası Dış Ticaret Teorileri.....	37
1.3.3.1. Nitelikli İşgücü Kuramı.....	37
1.3.3.2. Teknoloji Açığı Kuramı	38
1.3.3.3. Ürün Dönemleri Kuramı	39
1.3.3.4. Tercihlerde Benzerlik Kuramı.....	40
1.3.3.5. Endüstri-içi Ticaret Kuramı	41
1.3.3.6. Ölçek Ekonomileri Kuramı	41
1.3.3.7. Monopolcü Rekabet Kuramı	42
1.3.3.8. Çekim Modeli Kuramı	43
1.3.3.9. Ürün Farklılaştırması Kuramı	44
1.3.3.10. Rekabetçi Üstünlükler Kuramı.....	45

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

2.1. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ	47
2.1.1. 1923- 1930 Döneminde Dış Ticaretin Durumu	47
2.1.2. 1930-1950 Döneminde Dış Ticaretin Durumu	49
2.1.3. 1950-1960 Döneminde Dış Ticaretin Durumu	52
2.1.4. 1963-1980 Döneminde Dış Ticaretin Durumu	54
2.1.5. 1980 Sonrası Dönemde Dış Ticaretin Durumu.....	59
2.2. GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET POLİTİKASI.....	66
2.3. HİZMET SEKTÖRÜ DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ.....	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TÜRKİYE'NİN HİZMET SEKTÖRÜ DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ

3.1. LİTERATÜR TARAMASI.....	83
3.2. UYGULAMANIN AMACI VE KAPSAMI.....	89
3.3. UYGULAMANIN YÖNTEMİ VE VERİ SETİ.....	90
3.3.1. Birim Kök Testi	91
3.3.2. Johansen Eş-bütünleşme Testleri	93
3.3.3. VAR (Vector Auto Regressive) Modeli Yaklaşımı	94
3.3.4. Hata Düzeltme Modeli	95
3.3.5. Granger Nedensellik Testleri	95
3.4. BULGULAR.....	96
3.4.1. Birim Kök Testi Sonuçları	96
3.4.2. Var Analizi Sonuçları.....	97
3.4.3. Johansen Eş-bütünleşme Testi Sonuçları.....	100
3.4.4. Hata Düzeltme Modeli Sonuçları (VECM).....	101
3.4.5. Kısa Dönem Granger Nedensellik Testi Sonuçları	103
3.4.6. VEC Modeli Uzun Dönem Nedensellik İlişkileri	103
SONUÇ.....	105
KAYNAKLAR	108
EKLER.....	117
ÖZGEÇMİŞ.....	119

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented Dickey-Fuller
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
AMA	: American Marketing Association
Ar-Ge	: Araştırma- Geliştirme
BM	: Birleşmiş Milletler
bkz.	: Bakınız
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
DB	: Dünya Bankası
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
G-20	: 20'ler Grubu
GATS	: General Agreement on Trade in Services
GATT	: General Agreement on Tarrifs and Trade
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HT	: Hizmet Ticareti
IBRD	: International Bank for Reconstruction and Development
IMF	: International Monetary Fund
ITO	: International Trade Organization
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KPSS	: Kwiatkowsky, Phillips, Schmidt ve Shin
MFN	: The Most-Favored-Nation
OECD	: Organisation for Economic Cooperation and Development
PP	: Phillips Perron
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TRIPS	: Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UHT	: Uluslararası Hizmet Ticareti
VAR	: Vector Auto Regressive
vd	: ve diğerleri
VEC	: Vektör Hata Düzeltme
VECM	: Vector Error Correction Model
WTO	: World Trade Organization

TABLULAR

Tablo 1.1: Hizmetlerin Tarihsel Tanımları	4
Tablo 1.2: Hizmet Endüstrisindeki Büyümenin Nedenleri	11
Tablo 1.3: Hizmet Ticaretinin GSYH İçindeki Payı (%) ve Değeri (Milyon \$): 2003-2009	15
Tablo 1.4: Hizmet Ticaretinin GSYH İçindeki Payı (%) ve Değeri (Milyon \$): 2010-2016	17
Tablo 2.1: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1923-1929	49
Tablo 2.2: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1930-1950	51
Tablo 2.3: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1951-1962	52
Tablo 2.4: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1963-1980	55
Tablo 2.5: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1981-1990	61
Tablo 2.6: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1991-2000	63
Tablo 2.7: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 2001-2010	64
Tablo 2.8: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 2011-2016	66
Tablo 2.9: AB Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	73
Tablo 2.10: AB Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	73
Tablo 2.11: ABD'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	74
Tablo 2.12: ABD'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	74
Tablo 2.13: OECD Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	75
Tablo 2.14: OECD Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	76
Tablo 2.15: Yüksek Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	77
Tablo 2.16: Yüksek Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	77
Tablo 2.17: Orta Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	78
Tablo 2.18: Orta Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	78
Tablo 2.19: Düşük Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	79
Tablo 2.20: Düşük Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	79
Tablo 2.21: Türkiye'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	80
Tablo 2.22: Türkiye'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	81
Tablo 2.23: Dünya'nın Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009	81
Tablo 2.24: Dünya'nın Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016	82

Tablo 3.1: Analizde Kullanılan Değişkenler.....	90
Tablo 3.2: Birim Kök Testlerinin Sonuçları	97
Tablo 3.3: Gecikme Uzunlukları.....	97
Tablo 3.4: Gecikmeli VAR Modeli İçin Artıklara Uygulanan LM Otokorelasyon Testi.....	98
Tablo 3.5: Değişen Varyans.....	99
Tablo 3.6: Normallik Analizi	100
Tablo 3.7: Johansen Eş-bütünleşme Testi Sonuçları	100
Tablo 3.8: Normalize Edilmiş Eş-bütünleşme Vektörü	101
Tablo 3.9: Hata Düzeltme Modeli Sonuçları	102
Tablo 3.10: Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	103
Tablo 3.11: VEC Modeli Granger Nedensellik İçin Wald (t) istatistikleri ve Sistem Yaklaşımı Hata Düzeltme Terimleri Tahminleri	104

GRAFİKLER

Grafik 1 AR Karakteristik Polinomun Ters Köklerinin Birim Çember Konumu.....99

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın oluşmasında konunun belirlenmesinden araştırmanın tamamlanmasına kadar bütün aşamalarda ve dahi akademik kariyerimi belirlememde büyük bir sabırla kıymetli katkılarını, yardımlarını, desteklerini, hoşgörülerini ve zamanlarını esirgemeyen, hem insani hem de akademik açıdan yoluma ışık tutan, yüce gönüllü danışmanım saygıdeğer Sayın Prof. Dr. Bekir GÖVDERE hocama can-ı gönülden sonsuz şükranlarımı sunar, minnettar olduğumu belirtirim.

Ayrıca lisans ve yüksek lisans aşamalarında hoşgörüsü ile beni cesaretlendiren ve her daim destekleyen, hocam olmanın yanı sıra bana aile olan pek kıymetli Doç. Dr. Zerrin SUNGUR TAŞDEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim.

Öte yandan lisans ve yüksek lisans döneminde destek ve katkılarını esirgemeyen saygıdeğer Dr. Öğr. Üyesi Ayşe DURGUN KAYGISIZ'a, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÜNLÜ'ye, Dr. Öğr. Üyesi Ertan BECEREN'e, Dr. Öğr. Üyesi Nesrin Gökben BECEREN'e, Emekli Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt KARABIÇAK'a, Prof. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU'na, Doç. Dr. Dilek ÇETİN'e, Doç. Dr. İsmail Hakkı İŞCAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Hasan İSLATİNCE'ye, sonsuz teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Bu günlere erişmemde sağladıkları bütün maddi imkanlar ve manevi destek için kıymetli Anneme, Babama, ablam Sevinç'e, kardeşlerim; Burçin'e, Şeyhmus'a, Songül'e, Nurhan'a, Nurcan'a ve Gülşah'a içtenlikle teşekkür ederim. Bu eserimi, hayatımda büyük öneme ve yere sahip olan, insanlık abidesi *Anneanneme* ithaf ediyorum.

--- you are what you eat- yediğin ne ise, sen osun --- (İngiliz atasözü).

GİRİŞ

1970'lerde meydana gelen petrol krizinin tüm dünyada yüksek enflasyona neden olduğu bilinmektedir. Yüksek enflasyondan dolayı arzın esnek olmaması endüstriyel üretimi etkilemiştir. Bu durum elektronik ve telekomünikasyon olmak üzere yeni teknolojilerin gelişmesine, dolayısıyla da hizmet sektörünün güç kazanmasına neden olmuştur.

Günümüzde hizmetler küresel üretim ve istihdamın %60'ından fazlasını oluşturmaktadır. Türkiye'de de gerek iç ticarete gerekse de dış ticarete hizmetlerin giderek artış gösterdiği bilinmektedir. Ulusal literatür incelendiğinde hizmet ticaretinin genellikle turizm, sigorta ve finans gibi sektörel bazda incelendiği, lakin hizmet ticaretinin bir bütün olarak incelendiği çalışmaların pek az olduğu ve bu alanda literatürde bir boşluk olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmada söz konusu literatür boşluğunu gidermesi ve yapılacak olan çalışmalara ışık tutması amacıyla Türkiye'nin hizmet sektörünün dış ticaretinin gelişiminin incelenmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın konusu üç bölümde incelenmiştir.

Birinci bölümde hizmet ve hizmet sektörü ile ilgili kavramsal çerçeve, DTÖ ve DTÖ'nün hizmet ticaretine ilişkin düzenlemeleri ve hem geleneksel hem de 1960 sonrasında ileri sürülen dış ticaret teorileri ele alınmıştır.

Tarım ve imalat dışında kalan ve soyut faaliyetleri ifade eden hizmet kavramı günümüzde ekonomik faaliyetlerin hız kazanması ve daha karmaşık hale gelmesiyle önem kazanarak Post-Endüstriyel, üçüncü dalga, bilgi toplumu ve bilgi ekonomisi gibi isimlerle nitelendirilen hizmet dönemine geçilmiştir.

1980'li yıllara gelindiğinde post-endüstriyel dönem daha belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde üretim sektörlerinin payı azalmış, istihdam diğer sektörlerden hizmet sektörüne kaymıştır. Yine bu dönemde bilgisayarların hakim olduğu bir üretime geçilmiş, işin organizasyonu ve iş gücünün sınıflandırılması açısından çalışanların sınıflandırılmasında değişikliğe neden olmuştur. Öte yandan yaşam şeklinde de

değişimler meydana gelerek kadınların iş hayatında istihdam edilmesi tüm zamanlara göre artış göstermiştir.

Toplumsal, sosyolojik, demografik değişimler ve bireylerin zenginleşmesi gibi etkenler hizmetlere olan talebi artırmıştır. Zenginliğin artmasının yanı sıra bireylerin daha fazla boş zamanlarının olması, kadınların işgücündeki çalışma oranının artması, yaşam beklentisinin yükselmesi ve ürünlerin daha fazla karmaşıklaşması gibi nedenler hizmet sektörünün büyümesine yol açmıştır.

1947'de malların dış ticaretinde tarife indirimlerine yönelik uygulamaları yürütmek amacıyla GATT imzalanmıştır. 1994 yılında mal ticaretinin yanı sıra hizmetler, tarım, tekstil ve fikri mülkiyet hakları gibi alanlarda da daha serbest bir ticaretin yapılması ve ilgili kuralların belirlenip uygulanması adına DTÖ kurulmuştur.

GATT ilkeleri hizmet ticaretine uygulanmak üzere GATS isminde yeniden düzenlenmiştir. Diğer bir deyişle GATS, DTÖ'ye üye hükümetlerin hizmet ticaretini aşamalı bir şekilde serbestleşmesini şart koşmuştur. 2001'de uluslararası hizmet ticaretine ilişkin usul ve ilkeler ise Doha Kalkınma Gündemi Uruguay Turu kapsamında kabul edilmiştir.

GATS'ın güvenilir bir uluslararası ticaret kuralları sistemi oluşturmak, katılımcılarının tümünün adil ve eşit muamele görmesini sağlamak, teminatlı politika bağları yolu ile ekonomik faaliyetleri teşvik etmek ve aşamalı liberalizasyon yolu ile ticareti ve kalkınmayı teşvik etmek gibi amaçları bulunmaktadır. GATS'ın yükümlülükleri genel ve özel olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Genel yükümlülükler doğrudan ve otomatik olarak tüm üyelere ve hizmet sektörlerine uygulanmaktadır. Özel yükümlülükler ise belirli alanlarda pazar erişimi ve ulusal muamele ile ilgili yükümlülüklerdir.

Geleneksel dış ticaret teorilerinden Heckscher-Ohlin modelinde uluslararası faktörlerin hareketsiz olması nedeniyle uluslararası hizmet ticareti de güç hale gelmektedir. Hizmet ticareti karşılaştırmalı üstünlüğü ortaya çıkaran etmenler hizmetin ihraç edilebilirliği ve teknolojik gelişmeler olarak ifade edilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'nin kuruluşundan günümüze kadarki dış ticaretinin gelişimi ve yürüttüğü dış ticaret politikası ve seçilmiş bazı ülke/ülke guruplarının hizmet sektörü dış ticaretinin gelişimi incelenmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye'nin dış ticaretinde konjonktüre göre çeşitli politikalar izlenmiştir. 1930-1950 yıllarında devletçi bir ekonomi politikası yürütülmekteyken 1950'den 1962'ye kadar kısmen liberal bir ekonomi politikası izlenmiştir. İktisadi ortam gereği 1963'te planlı kalkınma dönemine girilmiştir. Dünya ülkelerinde meydana gelen gelişmelerin etkisiyle Türkiye'de 24 Ocak 1980'de ihracata dayalı büyüme politikası ile dışa açılma dönemine girilmiştir.

Dünya genelinde hizmet ticaretinin gelişimini daha iyi görebilmek için AB ülkeleri, ABD, OECD ülkeleri ve yüksek, orta ve düşük gelirli ülke guruplarının hizmet ticareti incelendiğinde hizmet ticaretinin GSYH içindeki en yüksek payın AB ülkelerinde gerçekleştiği görülmüştür. Öte yandan düşük gelirli ülke grubunun orta ve yüksek gelirli ülke guruplarına göre daha yüksek bir hizmet ticaret payına sahip olduğu anlaşılmıştır. Türkiye'nin GSYH içindeki hizmet ticaretinin payı ise dünya ülkelerinin ortalamasının altında ve orta gelirli ülkelerin hizmet ticaret payına yakın değerlerde gerçekleştiği görülmüştür. Adı geçen ülke gurupları içinden hizmet ihracatında Türkiye'nin, hizmet ithalatında ise düşük gelirli ülke grubunun birinci sırada yer aldığı ortaya çıkmıştır. Türkiye düşük gelirli ülkeleri takip ederek hizmet ithalatında ikinci sırada yer almaktadır.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise Türkiye'nin hizmet sektörünün dış ticaretinin gelişimini daha geniş bir perspektiften görebilmek için 1975-2016 yıllarını kapsayan dönem durağanlık, VAR modeli, eş-bütünleşme, nedensellik gibi zaman serisi testleriyle ekonometrik açıdan analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİZMET VE HİZMET SEKTÖRÜ İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1 HİZMET KAVRAMI

Hizmetlerin doğal yapısı gereği mallardan farklı olmasına rağmen mallarla iç içedir. Dolayısıyla iktisatçılar uzun yıllar boyunca hizmetleri kavramsallaştırmak adına herhangi bir adım atmamışlardır. Böylece iktisat literatüründe hizmetler ve hizmet ticareti uzun bir süre analizlerin dışında kalmıştır (Yapraklı vd, 2014: 438).

Hizmet kavramı ilk kez Fransız filozofları tarafından sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Tarımsal faaliyetin hakim olduğu bu dönemde hizmet tarımsal faaliyetin dışında kalan tüm faaliyetler şeklinde tanımlanmıştır (Midilli, 2011: 3). Böylece tarihte hizmet kavramını ilk kez tanımlayan iktisatçılar Fizyokratlar olmuştur. Tablo 1’de hizmet kavramının tarihsel tanımları yer almaktadır.

Tablo 1.1: Hizmetlerin Tarihsel Tanımları

Fizyokratlar (- 1750)	Tarımsal üretim dışındaki tüm faaliyetler.
Adam Smith (1723- 1790)	Somut (dokunulabilir) bir ürünle sonuçlanmayan tüm faaliyetler.
J. B. Say (1767- 1832)	Ürünler fayda ekleyen, tüm imalat dışı faaliyetler.
Alfred Marshall (1842- 1924)	Yaratıldığı anda varlık bulan mallar (hizmetler).
Batı Ülkeleri (1925- 1960)	Bir malın biçiminde değişikliğe yol açmayan hizmetler.
Çağdaş Tanım	Bir malın biçiminde değişikliğe yol açmayan bir faaliyet.

Kaynak: Uzan, 2012: 37.

18. yüzyılda Adam Smith hizmet kavramını somut olmayan üretim şeklinde yorumlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Alfred Marshall soyut hizmetler olmadığı takdirde somut hizmetlerin de olmayacağını belirterek hizmetin önemini ilk kez vurgulamıştır. Jean Babtiste Say ise hizmeti, tüketiciye fayda sağlayan ve tüketiciyi tatmin eden bir faaliyet olarak tanımlayıp hizmetin malların faydasını arttırdığını ve imalat yapılmayan faaliyet olduğuna dikkat çekmiştir (Bostanoğlu, 2012: 3).

Hizmet kavramının tarihsel açıdan tanımları yukarıda açıklandığı gibi genel olarak tarım dışı, soyut ve imalat dışı faaliyetler şeklinde ifade edilmiştir. Günümüzde ise

ekonomik faaliyetlerin hız kazanması ve ekonomik ilişkilerin karmaşık hale gelmesi ile birlikte hizmet kavramı da yeni anlamlar yüklenmiştir.

Amerikan Pazarlama Birliği (American Marketing Association- AMA) hizmet kavramını; “satışa sunulan ya da malların satışıyla birlikte sağlanan eylemler, yararlar veya doyunluklardır” (Kozak, Özel ve Karagöz Yüncü, 2011: 2) şeklinde tanımlar. Hizmetler gibi mallar da yarar veya doyunluk sağlamak amacıyla satışa sunuldukları için bu tanımda mallar ile hizmetler arasındaki farkı uygun bir şekilde ayıramamış olması tanımın en zayıf yönüdür. Bu nedenle AMA hizmet kavramını, “bir malın satışına bağlı olmaksızın son tüketicilere ve işletmelere pazarlandığında istek ve ihtiyaç doyunluğu sağlayan ve bağımsız olarak tanımlanabilen eylemler” (Uzan, 2012: 38) şeklinde yeniden tanımlamıştır.

Alınan hizmetin birey üzerindeki etkisine göre hizmet “müşterinin sahipliğinde bir şeyin ya da bir kişinin durumundaki değişimlerdir” (Ayas, 2014: 18). Bir diğer tanıma göre hizmet “özel zamanlarda ve özel yerlerde müşteriler için değer yaratan ve yararlar sağlayan ekonomik aktivitelerdir” (Yıldız, 2010: 10). Hizmet kavramıyla ilgili yapılmış olan bir diğer tanım ise “değerli fayda ve tatmin sağlayan, tüketicinin yapamayacağı ve kendi kendine yapmayı tercih etmeyeceği faaliyetler” (Midilli, 2011: 4) şeklindedir.

Son olarak bir diğer hizmet tanımına baktığımızda ise “bir tarafın diğerine sunduğu, soyut bir faaliyet ya da fayda şeklinde tanımlanabilir ve herhangi bir şeyin sahipliği ile sonuçlanmaz. Hizmet üretimi fiziksel üretim ile bağlantılı ya da bağlantısız olabilir” (İçöz, 2005: 10) biçiminde tanımlanır.

1.1.1. Hizmetlerin Sınıflandırılması

Hizmet kavramının oluşturduğu çalışma dalları oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. “Hizmetler havayolu ulaştırmasından, sigorta işlerine, çamaşırhane işlerinden, ticari taksilerin yerine getirdiği ulaştırma işlerine, doktorlardan, danışmanların da içerisinde olduğu çalışma alanlarına kadar pek çok alanı kapsamaktadır” (Kozak, Özel ve Karagöz Yüncü, 2011: 1).

Hizmetleri Seyidoğlu (2007: 690) ana hatlarıyla; “ekonomik hizmetler, iletişim hizmetleri, inşaat ve inşaatla ilgili mühendislik işleri, dağıtım hizmetleri, eğitim

hizmetleri, çevre koruma hizmetleri, mali hizmetler, sağlık ve sağlıkla ilgili sosyal hizmetler, turizm ve gezi hizmetleri, eğlence kültür ve spor amaçlı hizmetler ve taşıma hizmetleri” şeklinde sınıflandırmıştır.

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) hizmetin içeriğini “mimariden sesli mesaj iletişimi ve uzay boşluğuna hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin en büyük ve en dinamik bileşeni” şeklinde belirtmiştir (WTO: 2016).

DTÖ’ye göre hizmet sektörlerinin ayrıntılı bir şekilde sınıflandırılması aşağıdaki faaliyetleri kapsamaktadır (WTO: 2016):

- *Ekonomik (ticari) hizmetler:* Serbest meslek erbabının sağladığı hizmetler (avukatlık, muhasebe, denetleme ve kırtasiyecilik, vergicilik hizmetleri, mimari hizmetler, -şehir planlama ve peyzaj mimarlığı dahil- doktorluk, mühendislik). Bilgisayar ve bilgisayarla ilgili hizmetler (bilgisayar donanım yüklemesi ile ilgili danışmanlık hizmetleri, yazılım uygulama hizmetleri, veri işlem hizmetleri, veri tabanı hizmetleri, araştırma ve geliştirme, doğal bilimler üzerine Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) hizmetleri, sosyal ve beşeri bilimler üzerine Ar-Ge hizmetleri, disiplinler arası Ar-Ge hizmetleri). Emlak hizmetleri (kişiye ait veya kiralık mülk içeren hizmetler, bir ücret veya sözleşme temeline dayalı hizmetler, herhangi bir işletmen olmadan yapılan kiralama hizmetleri, gemi, uçak, diğer ulaştırma araçları ve diğer makine ve ekipmana ilişkin hizmetler). Diğer ticari hizmetler (reklamcılık, pazar araştırmaları ve kamuoyu yoklama hizmetleri, yönetim danışmanlığı hizmeti, teknik test ve analiz hizmetleri, tarım, avcılık, balıkçılık, ormancılık ve madencilik ile ilgili hizmetler, üretimle ilgili hizmetler, enerji dağıtımı ile ilgili hizmetler, personel yerleştirme ve tedarik sağlama hizmetleri, soruşturma ve güvenlik hizmetleri, bilimsel ve teknik danışmanlıkla ilgili hizmetler, ekipmanların bakım ve onarım hizmetleri, bina temizleme hizmetleri, fotoğrafçılık hizmetleri, paketleme hizmetleri, basım ve yayıncılık hizmetleri, kongre hizmetleri.
- *İletişim hizmetleri:* Posta hizmetleri, kurye hizmetleri, telekomünikasyon hizmetleri (görsel- işitsel hizmetler, resim ve video üretim ve dağıtım hizmetleri, sinema gösterimi hizmetleri, radyo ve televizyon iletimi hizmetleri, telefon, teleks, telgraf, film, video, sesli mesaj, elektronik posta vs. hizmetleri).

- *İnşaat ve inşaatla ilgili mühendislik işleri:* Binalar için genel inşaat işleri, inşaat mühendisliği için genel inşaat işleri, yükleme ve montaj işleri, bina tamamlama ve bitirme çalışması.
- *Dağıtım hizmetleri:* Komisyon ajanlarının (komisyonculuk) hizmetleri, toptan ticaret hizmetleri, perakendecilik hizmetleri.
- *Eğitim hizmetleri:* İlk, orta ve yükseköğretim, yetişkin eğitimi.
- *Çevre koruma hizmetleri:* Kirlı su arıtma, atıkların toplanması ve çevre temizliği hizmetleri.
- *Mali hizmetler:* Sigortacılık ve sigortacılık ile ilgili hizmetler, bankacılık ve diğer finansal hizmetler (finansal leasing, ödeme ve para transferleri, tahvil, hisse senedi satışı, döviz ve faiz oranları ile ilgili araçların işlemleri).
- *Sağlık ve sağlıkla ilgili sosyal hizmetler:* Hastane hizmetleri, tedavi merkezleri, sosyal hizmetler.
- *Turizm ve gezi hizmetleri:* Otel ve restoran hizmetleri, turist rehberleri hizmetleri, seyahat acenteleri ve tur operatörleri hizmetleri.
- *Eğlence, kültür ve spor amaçlı hizmetler:* Eğlence hizmetleri (tiyatro, sirk hizmetleri vs.), haber ajansı hizmetleri, kütüphaneler, arşivler, müzeler ve diğer kültür hizmetleri, spor ve diğer eğlence hizmetleri.
- *Taşıma hizmetleri:* Deniz, hava, karayolu ve demiryolu ile yolcu ve yük taşımacılığı, nehir yolu (iç suyolları) ile yük ve yolcu taşımacılığı, boru hattı hizmetleri, uzay taşımacılığı, tüm ulaştırma araçları için yardımcı hizmetler.
- Başka bir yerde belirtilmeyen diğer hizmetler.

1.1.2. Hizmet Sektörünün Tarihsel Gelişimi

C. Clark ve A. Fisher gelişimini tamamlamış toplumların sektörlerini genel olarak birincil, ikincil ve üçüncül olmak üzere üç temel başlık altında toplamışlardır (Çakmak vd, 2011: 24):

- “Birincil sektörler; tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık ve madencilik,
- İkincil sektörler; somut malların üretimi ve inşaatı,
- Üçüncül sektörler ise; bankacılık, sigorta, sağlık, eğitim, araştırma, muhasebe, seyahat ve genel kamu hizmetlerini içermektedir” (İçöz, 2005: 3- 4).

Birincil ve ikincil sektörden farklı olarak üçüncül sektör somut çıktılar üretmez. Özellikle birincil olmak üzere birincil ve ikincil sektörler insanlık tarihi kadar köklüdür. Buna karşılık üçüncül sektörler bilgi ekonomisinin bizlere sunduğu hizmet türleridir. “Üretim faaliyetleri birincil sektörlerde toplumların oluşumuyla birlikte, ikincil sektörlerde ise toplumların üretim tekniklerini geliştirmeleriyle başlamıştır. Bu nedenle üçüncül sektörler, birincil ve ikincil sektörler ile karşılaştırıldığında daha yeni ve dünyada gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerde kendini daha yoğunlukla hissettiren bir kavram ve ekonomik faaliyet alanı olarak ortaya çıkmaktadır” (İçöz, 2005: 4).

Ekonomideki sektörel değişimler ‘genel’ ve ‘alternatif’ olmak üzere ikiye ayrılan gelişme modellerine göre açıklanmaktadır. Clark-Fisher Hipotezi olarak adlandırılan genel gelişme modelinde sektörlerdeki işgücü hareketlenmesi ‘tarım-sanayi-hizmet’ şeklinde gerçekleşmekteyken, bunun yerine söz konusu hareketlilik alternatif gelişme modelinde iç içe ve birlikte değişim göstermektedir (Ekinci, 2007: 277).

Ekonomik yapıyı incelemek için kullanılan çeşitli yöntemler vardır. Bu “yöntemlerden biri, temel sektörler olan, tarım, endüstri ve hizmet sektörlerinin ekonominin toplam üretiminden ve istihdamından aldıkları payların kıyaslanmasıdır” (Yapraklı vd, 2014: 438).

Clark’ın sektör ayırımında “birincil sektör, tarımsal ürünleri; ikincil sektör, imalat ürünleri; üçüncül sektör, inşaat, ulaştırma, ticaret ve mali işlemlerden oluşmaktadır” (Kaynak, 2011: 177-178). Hizmet sektörünün kapsamına giren iş alanları üçüncül sektör olarak adlandırılmıştır.

Birincil sektör; tarım, ikincil sektör; sanayi ve üçüncül sektör; hizmetler şeklinde sektörleri üçe ayıran Clark’a (1957: 491) göre; “hizmet endüstrisi ekonomik faaliyetlerin dışında kalan bir ‘artık grup’ olarak tanımlanır. Hizmet sektörü ulaştırma ve iletişim, ticaret ve finans, profesyonel hizmetler, kamu idaresi ve savunma” gibi iş alanlarını kapsar.

Günümüzde ekonomik faaliyetlerden dolayı meydana gelen gelişmeler ile doğru orantılı olarak, üretimin ve toplam istihdamın birincil, ikincil ve üçüncül şeklinde üçe ayrılmasıyla oluşan sektörel ayırıma, dördüncül ve beşincil sektörler de eklenerek beşli sektör şeklini almıştır (Kaynak, 2011: 178).

Gelişmiş ülkelerde ve kalifiye işgücüne gereksinim duyan dördüncül sektör (quaternary sector) bilgiye dayalı danışma, eğitim, finansal planlama, blog ve tasarımın yanı sıra bilgi teknolojisi, bilgi üretimi ve paylaşımı, basın (media), araştırma ve geliştirmeyi içermektedir. Bazı tanımlamalara göre eğlence sanayisi gibi saf (pure) hizmetler de dördüncül sektör kapsamında yer alır (Wikipedia, 2016). Örneğin “marka değerlerinin oluşması, dünya çapında firmaların ortaya çıkması, patent ve telif hakları gibi değerlerin çoğalması” (Seker, 2015: 14) gibi ölçüler dördüncül sektörün ele alınması için gereklidir.

“Beşincil sektör, sağlık, eğitim, kültür, araştırma, güvenlik ve yangın söndürme faaliyetleriyle, kar amaçlı olmayan diğer devlet hizmetlerinden oluşmaktadır. Sıklıkla üçüncül ve dördüncül sektörlerde yer verilen bu faaliyetlere, aynı zamanda, kadınların evde yaptıkları ve parasal karşılıkları hesap edilmemekle beraber ekonomiye ciddi ölçülerde katkıda bulunan işleri de kapsamaması gerektiği belirtilmektedir” (Kaynak, 2011: 178).

Geleneksel tarım döneminden sonra buharlı makinelerin bulunuşu ve gelişimi ile sanayi devri başlamıştır. Sanayi devri sonrasında ise hizmet dönemine bir geçiş meydana gelmektedir. Söz konusu hizmet dönemi çeşitli yazarlar tarafından Post Endüstriyel, Üçüncü Dalga, Kapitalist Ötesi, Bilgi Toplumu ve Bilgi Ekonomisi şeklinde farklı isimlerle nitelendirilmiştir (Ekinci, 2008: 96).

Hizmet sektörünün gelişimi ikinci dünya savaşından sonra özellikle 1960’lı yıllarda hız kazanmıştır. “Bu hızlanmanın en önemli nedenlerinden birisi, endüstri sektöründe uygulanan yönetim ve işletmecilik tekniklerinin hizmet sektöründe de kullanılmaya başlanmasıdır. Bugün modern toplumlarda hizmet sektörünün büyüklüğü bir ülkenin gelişmişlik derecesini ölçen kriterlerden biri olarak kabul edilmektedir” (Bostanoğlu, 2012: 3).

Sanayi ötesi olarak adlandırılan dönem 1970’li ve 1980’li yıllarda belirgin hale gelmiştir. Söz konusu dönemin kendine özgü belli başlı özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler üç ana başlık altında incelenmektedir. Meydana gelen ilk değişim iktisadi alanda olmuştur. Üretim sektörlerinin payı azalmaya başlamış, tarım ve madencilik alanlarındaki istihdam hizmet sektörüne kaymıştır. İkinci değişim, bilgisayar temeline

dayalı işlerin payında artma meydana gelmesidir. Bilgisayarların hakim olduğu bir üretime geçilmesi mavi ve beyaz yakalı çalışanların sınıflandırılmasında iki açıdan değişikliğe neden olmuştur; işin organizasyonu ve iş gücünün sınıflandırılması. Üçüncü değişim, yaşam çizgisinin farklı bir yöne yönelmesi ve kadın erkek arasındaki sınıfsal farkın azalması. Kapitalist ötesi dönem kadınları iş hayatına çekerek kadınlara iş yaşamının farklı alanlarında istihdam imkanı sunmuştur (Ekinci, 2008: 97).

Hizmet sektörünün 1970’li ve 1980’li yıllarda belirgin hale gelmesinde 1973 petrol krizi önemli bir rol oynamıştır. “1973 petrol şoku endüstrileşmiş ve endüstrileşmekte olan tüm dünya ülkelerini etkileyen yüksek bir enflasyona sebep oldu. Bu yüksek enflasyondan kaynaklanan arzın esnek olmaması enerji sektörünü dolayısıyla da endüstriyel üretimi etkileyen bir teknolojinin azalan getirisine (diminishing returns of technology) sebep oldu. Petrolün yüksek fiyatı hizmet sektörünün güç kazanmasına, özellikle elektronik ve telekomünikasyonda yeni teknolojilerin gelişmesine yol açtı” (Duman Kurt, 2007: 39).

Sanayi ekonomisinden hizmet sektörüne geçiş aşamasında birçok faktör rol oynamıştır. “Ekonomik kalkınma, krizler, fiyat değişimleri, teknoloji hep birlikte endüstri ekonomisinden hizmet ekonomisine bir değişime yol açtı” (Duman Kurt, 2007: 39).

Hizmet sektörüne geçiş bir takım yeni mesleklerin doğuşunu da beraberinde getirmiştir. Bu meslek grupları sadece düşük ücretli işçilerin çalıştığı işler değil aynı zamanda iyi eğitilmiş işgücünün çalıştığı işleri de kapsamaktadır. “Hizmet meslekleri sadece restoran ve çağrı merkezlerinde olduğu gibi düşük ücretli ön işleri (frontline jobs) ifade etmez. Birçok yeni hizmet meslekleri iyi eğitim almış nitelikli işgücü gerektiren yüksek ücretli konumlardır. Hizmetlerdeki gelişmelerin birçoğu endüstriyel hizmetlerdir. En hızlı gelişmelerin bazıları profesyonel ve ticari hizmetler, eğitim ve sağlık bakımı gibi bilgiye dayalı endüstrilerdir” (Lovelock, Wirtz ve Chew, 2009: 79).

1.1.3. Hizmet Sektöründeki Büyümenin Nedenleri

Kent kalkınması ve yeni ekonomik coğrafya çalışmaları, şirketlerin iş süreçlerini dışarıdan temin etme eğilimi ve hizmet ihracatının hızlı bir şekilde meydana gelmesi gibi unsurlar hizmet sektörünün gelişiminde önemli rol almıştır (Gövdere, 2009: 54-55).

Tablo 1.2: Hizmet Endüstrisindeki Büyümenin Nedenleri

Zenginliğin Artması	Tüketicilerin zenginliği arttıkça daha önce kendilerinin yaptığı çim bakımı, halı temizleme gibi hizmetlere olan talepleri artar.
Daha Fazla Boş Zaman	İnsanların boş vakitleri arttıkça, seyahat ajanslarına, tatillere ve yetişkin eğitimi kurslarına olan talepleri artar.
Kadınların İşgücündeki Çalışma Oranının Artması	Kreşlere, temizlik elemanlarına ve dışarıdan yeme-içmeye olan talebin artması.
Yaşam Beklentisinin Yükselmesi	Bakım evlerine ve sağlık bakım hizmetlerine talebin artması.
Ürünlerin Daha Fazla Karmaşık Hale Gelmesi	Araba ve ev bilgisayarları gibi karmaşık ürünlerin bakımını yapması için yetenekli uzmanlara (kalifiye elemanlara) olan talebin artması.
Yaşam Karmaşıklığının Artması	Evlilik danışmanlarına, avukatlara ve iş ve işçi bulma kurumlarına olan talebin artması.
Ekoloji ve Kaynak Kıtılığı ile İlgili Kaygıların Artması	Kapıdan alan otobüs hizmetleri ve geri dönüşüm hizmetleri gibi satın alınmış veya kiralanmış hizmetlere olan talebin artması.
Teknolojik Değişimin Artması	Cep telefonu hizmetleri, karmaşık ameliyatlara ve ev bankacılığı gibi hizmetlere olan talebin artması.

Kaynak: Schoell ve Guiltinan, 1995: 310.

Hizmet sektöründeki büyümenin nedenlerine dair çeşitli yaklaşımlar vardır. Toplumsal, sosyolojik, demografik değişimler ve bireylerin zenginleşmesi gibi nedenler hizmetlere olan talebi arttırmıştır. Bireylerin zenginleşmesiyle beraber meydana gelen refah artışı sayesinde bireyler gelirlerinin önemli bir bölümünü seyahat, dışarıda yeme-içme, sağlık, eğitim, sanat, spor ve eğlence gibi zorunlu olmayan tüketim mallarına ayırırlar. Hizmet sektörünün ekonomideki payı nispeten düşük olduğu zamanlarda tüketiciler hizmetleri ya bizzat kendileri temin ederdi ya da istek üzerine hizmeti alırlardı. Söz konusu hizmetler şimdilerde ise başlıca hizmet işletmelerinden elde edilmektedir (Öztürk, 2010: 14).

1.1.4. Hizmetlerin Temel Özellikleri

Hizmetler genel olarak sahip olduğu birkaç özellik ile fiziksel mallardan ayrılır. Bu özellikler (Fisk, Grove ve John, 2008: 7): Dokunulmaz olma, üretimin ve tüketimin eşzamanlı olması, değişken olma (heterojen), dayanıksız olma ve sahihsiz olma şeklinde sıralanabilir.

“Hizmetler genellikle onların en bariz özelliği olan dokunulmaz olma özelliğine dayandırılarak tanımlanır” (Fisk, Grove ve John, 2008: 8). Hizmetleri mallardan ayıran

en ayırt edici özellik dokunulmaz olmasıdır. “Mallar ve hizmetler arasındaki en temel ve evrensel olarak kabul görmüş fark soyutluktur. Çünkü hizmetler nesnelere ziyade performans ve hareketlerdir, somut malları algıladığımız şekilde hizmetler görülemez, hissedilemez, tadılamaz veya dokunulamazlar. Örneğin, sağlık bakım hizmetleri tedarikçiler tarafından sağlanan ve hastalara ve onların ailelerine yönelik eylemlerdir. Hasta, hizmetin bazı somut bileşenlerine dokunabilir ve bu bileşenleri görebilmesine rağmen bu hizmetler hastalar tarafından görülemez veya dokunulamazlar” (Zeithaml ve Bitner, 1996: 19).

Üretimin ve tüketimin eşzamanlı olması hizmetin üretim ve tüketim zamanının birbirinden ayrılmaz olduğunu ifade eder. “Mallar önce üretilmekte, sonra satılmakta ve en sonunda da tüketilmektedir. Hizmetler ise önce talep edilir/satılır, sonra üretilir ve eş zamanlı olarak da tüketilir” (Gümüšoğlu vd, 2007: 19).

Sunulan hizmetin eş zamanlı olması müşteriye de hizmet üretim sürecinin bir parçası haline getirir. Örneğin, “bir otomobil Detroit’te üretilip San Francisco’ya sevk edildikten iki ay sonra satılmış ve yıllarca tüketilmiş olabilir. Ama restoran hizmetleri satılana kadar sağlanamaz ve yemek yeme deneyimi temelde aynı zamanda üretilmiş ve tüketilmiş olur” (Zeithaml, Bitner ve Gremler, 2009: 21).

Hizmetlerin üretimi ve sunumu insan performansına bağlı olduğu için hizmeti sunan ve hizmeti alan kişiye göre ve hizmetin sunulduğu yer ve zamana göre değişiklik gösterebilir. Örneğin bir mağaza çalışanın performansı gün içerisindeki saate göre veya haftanın günlerine göre çeşitli nedenlerden dolayı değişiklik gösterebilir. Bu yüzden hizmet sunan kurumlar için hizmet kalitesini standart hale getirmek oldukça zordur.

Hizmeti mallardan ayıran bir diğer özellik ise dayanıksız olmasıdır. “Dayanıksız olma, hizmetlerin saklanamaz, biriktirilemez, yeniden satılamaz veya iade edilemez olması gerçeğine atıfta bulunur” (Zeithaml ve Bitner, 1996: 21).

Hizmetler, “fiziksel bir yapıda olmadıklarından belirli bir süre yaşama şansları da yoktur. Hizmetler performans olarak değerlendirildiğinden saklanması ve sayımının yapılması da mümkün değildir” (Karahan, 2000: 52). Örneğin hareket etmiş bir otobüsteki boş koltuklar sonraki sefer için saklanamaz, müşteriye satılamazlar. Aynı şekilde seansı başlamış olan bir sinema salonunun koltukları bir sonraki gösteri için

saklanması mümkün olmadığı gibi bir otelin sezon boyunca boş kalmış odaları da sonraki dönemlerde müşterilere kiralanmak amacıyla saklanması da mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında hizmet sektörünün dayanıksız olma özelliği bir nevi üretim ve tüketimin eş zamanlı olması özelliğinin doğal bir sonucu gibidir.

“Hizmetler fiziksel malların aksine, sahipliğin aktarılmasını içermez. Bunun yerine hizmetler, sahip olmaktan ziyade geçici sahipliği veya erişimi sağlar” (Fisk, Grove ve John, 2008: 10). Fiziksel malların mülkiyeti satıldığı anda müşteriye geçerken hizmet sektöründe hizmet üretildiği zaman sahipliğin müşteriye geçmesi söz konusu değildir. Hizmet kullanımında “mülkiyet değil, belirli bir süre için kullanım hakkının satın alınması söz konusudur. Sahip olunan hizmetin kendisi değil, hizmetten elde edilen faydadır” (Bostanoğlu, 2012: 6). Seyahat için yüksek hızlı tren bileti alan kişi treni satın almamakta, ulaşım ihtiyacını karşılarken aynı zamanda trenin konforu, hızlı bir araç oluşu gibi özelliklerinden de faydalanmaktadır. Bu açıdan hizmet alan taraf hizmet sunan tarafa bağımlı durumdadır.

1.1.5. Hizmet Ticaretinin Gelişimi

İncelediğimiz dönemde Dünya Bankası (DB) verilerine göre (bkz. Tablo: 1.3 ve 3.4) hizmet ticaretinin (hizmet ihracatı ve hizmet ithalatının toplamı) Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içindeki payı en yüksek düzeyde Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkelerde gerçekleştiği gözlenmiştir. Gelir grupları bazında incelendiğinde düşük gelirli ülke grubunun orta ve yüksek gelirli ülke gruplarına göre hizmet ticaretinin GSYH içindeki payı dikkate değer şekilde yüksek çıkmıştır. Ancak yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerin hizmet ticaretinin payı yıllar içinde artış göstermiş olup özellikle 2014 yılından sonra düşük gelirli ülkelerin hizmet ticaret payına neredeyse denk hale gelmiştir. OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) üyesi ülkelerinin hizmet ticaretinin payı dünya ülkeleri ortalamasına yakın değerlerde gerçekleşmiştir. ABD'nin hizmet ticaretinin GSYH içindeki payı incelendiğinde yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artış gösterdiği, ancak 2015 ve 2016 yıllarında düşüşe geçtiği gözlenmiştir.

2008 yılında tüm dünyayı etkileyen küresel ekonomik kriz iktisadi faaliyetlerin yavaşlamasına yol açmıştır (Ünlü ve Kabak, 2016: 967). Tablo 1.3 ve 1.4'teki verilerden anlaşıldığı üzere 2008 küresel ekonomik kriz hizmet ticaretini de olumsuz yönde

etkilemiştir. Hizmet ticaretinin GSYH içindeki payı 2003 yılından 2008 yılına kadar dünya ortalaması sürekli bir biçimde artmaktayken 2009 yılında düşerek %11,7 oranında gerçekleşmiştir. 2008 yılında %7,2 olan Türkiye'nin hizmet ticaretinin GSYH içindeki payı dünya ülkelerinin tersine 2009 yılında artış göstererek %8.2 düzeyinde gerçekleşmiştir. Buna göre 2008 küresel ekonomik krizin Türkiye'nin hizmet ticaretini olumsuz yönde etkilemediği anlaşılmaktadır.

Tablo 1.3 ve 1.4'teki verilere göre Türkiye'nin hizmet ticaretinin GSYH içindeki payı dünya ülkeleri ortalamasının oldukça altında ve orta gelirli ülkelerin hizmet ticaret payına yakın değerlerde gerçekleştiği dikkat çekmektedir. İncelenen dönemde 2005-2007 yıllarında Türkiye'nin hizmet ticareti payı önceki yıllara göre düşüş göstermiştir. Sonraki yıllarda ortalama %7.5 olarak gerçekleşen hizmet ticareti payı 2014 ve 2015 yıllarında artış göstermiş olup 2016 yılında yeniden düşmüştür.

İncelenen ülke/ülke grupları arasında hizmet ihracatında Türkiye'nin birinci sırada olduğu görülmektedir. 2003 yılında 18.030.000 milyon \$ olarak gerçekleşen Türkiye'nin hizmet ihracatı yıllar içinde artış göstererek 2014 yılında 51.856.000 milyon dolara ulaşmıştır. 2015 yılında 46.888.000 milyon \$ olarak gerçekleşen Türkiye'nin hizmet ihracatı 2016 yılında önceki yıla göre 9 trilyon dolardan daha fazla düşerek 37.634.000 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir (bkz. Tablo 1.3 ve 1.4).

Tablo 1.3: Hizmet Ticaretinin GSYH İçindeki Payı (%) ve Değeri (Milyon \$): 2003-2009

	Ülke/Ülke Grupları	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Hizmet Ticaretinin GSYH İçindeki Payı (%)	Avrupa Birliği	14.6	15.2	16.7	17.5	18.0	18.7	18.2
	ABD	4.6	5.1	5.2	5.5	5.9	6.4	6.2
	OECD Ülkeleri	9.0	9.7	10.4	10.9	11.7	12.3	11.7
	Yüksek Gelirli	9.7	10.5	11.2	11.9	12.8	13.5	12.8
	Orta Gelirli	9.6	10.2	10.0	9.7	9.7	9.5	8.6
	Düşük Gelirli	13.7	15.9	14.8	14.9	15.7	16.4	14.3
	Dünya	9.7	10.4	11.0	11.4	12.0	12.4	11.7
	Türkiye	8.2	8.3	7.9	6.9	6.8	7.2	8.2
Hizmet İhracatı (Milyon \$)	Avrupa Birliği	949.916	1.150.486	1.262.159	1.422.604	1.701.7.67	1.891.385	1.649.431
	ABD	289.972	337.963	373.004	416.740	488.394	532.819	512.721
	OECD Ülkeleri	1.530.969	1.843.085	2.015.047	2.243.588	2.656.328	2.952.324	2.630.326
	Yüksek Gelirli	1.673.779	2.019.991	2.217.331	2.488.956	2.954.164	3.281.678	2.932.498
	Orta Gelirli	315.563	405.151	464.322	538.321	661.470	779.687	690.556
	Düşük Gelirli	8.348.930	10.247.535	11.106.241	12.853.272	15.895.623	20.498.373	19.201.790
	Dünya	1.995.147	2.433.012	2.690.838	3.037.832	3.628.557	4.077.720	3.638.264
	Türkiye	18.030.000	23.085.000	27.822.000	26.087.000	30.004.000	37.109.000	35.815.000
Hizmet İthalatı (Milyon \$)	Avrupa Birliği	888.330	1.062.318	1.151.446	1.267.336	1.497.662	1.682.882	1.467.289
	ABD	242.221	283.082	304.451	341.167	372.573	409.055	386.803
	OECD Ülkeleri	1.450.278	1.728.150	1.870.858	2.049.616	2.383.196	2.664.679	2.362.676
	Yüksek Gelirli	1.616.320	1.928.371	2.095.967	2.318.867	2.695.352	3.022.264	2.684.206
	Orta Gelirli	336.527	418.473	494.321	573.470	708.882	833.722	747.494
	Düşük Gelirli	-	11.946.770	13.886.450	15.319.493	19.486.370	24.372.865	22.962.795
	Dünya	1.961.967	2.358.202	2.604.133	2.907.655	3.423.466	3.879.672	3.453.862
	Türkiye	7.636.000	10.353.000	11.950.000	12.190.000	15.915.000	18.201.000	17.087.000

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Tablo 1.3 ve 1.4'teki verilere göre incelenen ülke/ülke grupları arasında hizmet ihracatında Türkiye haricinde düşük gelirli ülkelerin en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Orta gelirli ülkelerin hizmet ihracatı 2003 yılında 8 trilyon \$ değerindeyken 2014 yılında 28 trilyon dolara ulaşmıştır. 2008 küresel ekonomik krizi takip eden 2009 yılında söz konusu değerde bir düşüş olmasına rağmen ciddi bir oranda olduğu söylenemez. İncelenen dönemde OECD ülkelerinin hizmet ticareti yüksek gelirli ülkelerle benzer bir seyir izlemektedir. 2003'ten itibaren her iki ülke grubunun hizmet ihracatı da yıllar içinde artmıştır. OECD üyesi ülkelerin hizmet ihracatı 2016 yılında 3.407.935 milyon \$ olarak gerçekleşirken yüksek gelirli ülkelerin hizmet ihracatı 3 trilyonun üzerinde 3.881.071 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir. İncelenen 2003- 2016 yılları arasında ABD'nin hizmet ihracatı orta gelirli ülkelerinkiyle yakın değerlerde gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Dünya ortalaması ise yıllar içinde artış göstermiş olup 2016 yılında yaklaşık 5 trilyon \$ değerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 1.4: Hizmet Ticaretinin GSYH İçindeki Payı (%) ve Değeri (Milyon \$): 2010-2016

	Ülke/Ülke Grupları	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Hizmet Ticaretinin GSYH İçindeki Payı (%)	Avrupa Birliği	18.8	19.4	20.4	21.2	22.0	23.1	23.3
	ABD	6.5	6.9	6.9	7.0	7.0	6.9	6.8
	OECD Ülkeleri	11.8	12.2	12.3	12.9	13.5	13.5	13.4
	Yüksek Gelirli	13.0	13.4	13.7	14.3	15.0	15.0	14.5
	Orta Gelirli	7.9	8.2	8.2	8.3	8.6	8.5	7.0
	Düşük Gelirli	15.7	17.3	16.1	16.5	15.1	-	-
	Dünya	11.5	11.8	11.8	12.2	12.8	12.7	12.3
	Türkiye	7.3	7.5	7.4	7.6	8.2	8.1	7.0
Hizmet İhracatı (Milyon \$)	Avrupa Birliği	1.693.711	1.912.269	1.899.882	2.057.918	2.213.437	2.031.393	2.043.978
	ABD	563.330	627.779	656.411	701.451	743.258	750.862	752.411
	OECD Ülkeleri	2.782.316	3.111.050	3.153.740	3.369.277	3.609.090	3.392.912	3.407.935
	Yüksek Gelirli	3.139.687	3.508.668	3.576.419	3.821.882	4.091.647	3.850.932	3.881.071
	Orta Gelirli	764.603	938.549	984.176	1.034.716	1.069.053	1.034.476	-
	Düşük Gelirli	20.629.775	26.694.445	25.604.787	27.755.489	28.005.288	-	-
	Dünya	3.920.906	4.471.325	4.583.773	4.881.744	5.187.062	4.910.552	4.933.002
	Türkiye	36.453.000	41.258.000	43.567.000	48.198.000	51.856.000	46.888.000	37.634.000
Hizmet İthalatı (Milyon \$)	Avrupa Birliği	1.504.029	1.653.503	1.623.182	1.755.559	1.882.923	1.745.768	1.788.024
	ABD	409.311	435.764	452.012	461.083	481.268	488.651	503.045
	OECD Ülkeleri	2.494.545	2.731.520	2.749.973	2.893.558	3.072.737	2.891.822	2.949.827
	Yüksek Gelirli	2.857.235	3.141.320	3.194.057	3.361.282	3.588.215	3.382.444	3.433.390
	Orta Gelirli	845.860	1.044.929	1.127.119	1.230.022	1.350.329	1.256.664	-
	Düşük Gelirli	27.671.270	33.710.152	36.573.853	39.559.923	41.050.285	-	-
	Dünya	3.729.626	4.218.656	4.355.941	4.628.643	4.977.258	4.674.196	4.723.915
	Türkiye	19.704.000	20.970.000	20.979.000	24.518.000	25.088.000	22.680.000	22.215.000

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

İncelenen dönemde tüm yıllarda düşük gelirli ülkelerin yüksek gelirli ve diğer tüm ülke/ülke gruplarına göre çok daha fazla hizmet ithal ettiği ortaya çıkmıştır. 2014 yılında hizmet ithalatında dünya ortalaması 4.977.258 milyon \$ olarak gerçekleşirken düşük gelirli ülkelerin hizmet ithalatı 8.24 kat daha fazla ve 41.050.285 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir. Hizmet ithalinde düşük gelirli ülkeleri Türkiye takip etmektedir. Söz konusu yılda Türkiye'nin hizmet ithalatı ise 25.088.000 milyon \$ değeriyle dünya ortalamasından 4 kat daha yüksek seviyede meydana gelmiştir. Hizmet ihracatında 2014 yılında dünya ortalaması 5.187.062 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir. Türkiye aynı yılda 51.856.000 milyon \$ değerinde hizmet ihracatında bulunarak dünya ortalamasının neredeyse 10 katı kadar hizmet ihraç etmiştir. Türkiye'den sonra en çok hizmet ihraç eden ülke grubu 28.005.288 milyon \$ değeriyle düşük ülke grubu olmuştur. Düşük gelirli ülke grubu söz konusu değer ile dünya ortalamasına göre 5 kattan daha fazla hizmet ihracatında bulunmuştur.

Hizmet ihracatında olduğu gibi hizmet ithalatında da OECD ülkeleri yüksek gelirli ülkelere benzer değerler sergilemektedir (bkz. Tablo: 1.3 ve 1.4). Tablo: 1.3 ve 1.4 verilerine göre hizmet ticareti 2008 küresel ekonomik krizi takip eden 2009 yılı dışında hemen hemen her yıl artış göstermiştir. İncelediğimiz dönemde AB, ABD, OECD, Türkiye ve yüksek gelirli ülkeler hizmet ihracatçısı konumundayken, orta ve düşük gelirli ülkelerin hizmet ithalatçısı konumunda olduğu dikkat çekmektedir. Bir diğer dikkat çekici nokta ise incelenen tüm yıllarda dünya genelinde hizmet ihracatının ithalatını aşıyor olmasıdır.

1.2. DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜ (DTÖ)

1929 küresel ekonomik buhranı sonucunda dünya ekonomisi bir dar boğaza sürüklenmiştir. Bu durumdan kurtulmak için ülkeler “bir yandan rekabetçi devalüasyonlara başvurmuş, öte yandan kendi pazarını dış rekabetten korumak için gümrük tarifelerini yükselterek miktar kısıtlamaları getirmiş, ithalatta döviz tahdidine gitmiştir” (Öztürk, 2002: 97). Alınan bu söz konusu önlemler ve II. Dünya Savaşı'nın baş göstermesi dış ticaretin yapılmasını zorlaştırmıştı. Henüz savaş devam ederken ABD'nin Bretton Woods kentinde 1944 yılında Bretton Woods isimli bir konferans düzenlenmiştir (Alagöz ve Yapar, 2007: 3).

Konferansın neticesinde Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund: IMF), Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development: IBRD) kuruldu. Yine bu konferansta “Havana Sözleşmesi” adıyla da bilinen Uluslararası Ticaret Örgütü’nün (International Trade Organization: ITO) kurulması gerektiği yüksek bir katılımı ile onaylandı (Yussupova, 2014: 11).

ITO’nun kurulması için yapılan “görüşmeler esnasında ülkeler, serbest dış ticaret ile istihdam konularından hangisine öncelik verilmesi gerektiği üzerinde anlaşmaya varamamışlardır” (Karluk: 1990: 109). Bir yandan ITO’nun kuruluş görüşmeleri sürerken öte yandan da “belirli mallar üzerinde tarife indirimlerinde bulunmak ve ITO’nun ülkelere onaylanmasına kadar geçecek sürede bu indirimleri uygulamaya koymak amacıyla 23 ülke Ekim 1947’de Cenevre’de ‘geçici’ olarak nitelendirilen” (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2009: 5) Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması’nı (General Agreement on Tariffs and Trade: GATT) imzalamışlardır.

Dünya ticaretine dair kurallar koyan ve çok taraflı bir sözleşme olarak imzalanan GATT 1947 yılında imzalandığı halde 1948 yılında yürürlüğe girmiştir (Aydoğuş ve İnkaya, 2001: 168). “GATT dış ticaretin serbestleşmesi hedefi çerçevesinde faaliyet göstermiştir” (Karaca, 2003: 84).

GATT kuruluşundan itibaren 1 Ocak 1995 tarihine kadar “uluslararası ticareti düzenleyen ve üzerinde anlaşılan tek uluslararası çok taraflı sözleşme” (Karluk, 2013: 496) olarak faaliyet göstermiştir. GATT yürürlükte kaldığı yaklaşık yarım yüzyıllık dönem içinde dört önemli konferans Cenevre (1947), Ancey (1949), Torquay (1951), Cenevre (1957) ve dört önemli yuvarlak masa toplantısı (round); Dillon (1960-61), Kennedy (1964-1967), Tokyo (1973-79) ve Uruguay (1986-93) gerçekleştirmiştir (Şahinöz, 2002: 177).

GATT’ın son toplantısı olan Uruguay Turu’nda “hizmetler, tarım, tekstil ve fikri mülkiyet hakları gibi diğer sektörlerde yeni gümrük tarifesi, kotalar ve tarife dışı kısıtlamalar ele alındı” (Gürbüzer, 2007: 16-17). DTÖ, Uruguay görüşmeleri neticesinde GATT’ın “yerini alan 29 ayrı çok taraflı hukuki belgeyi/anlaşmayı ve 25 Bakanlar Bildirisini kapsayan, 15 Nisan 1994 tarihinde Marakeş’te (Fas) imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Anlaşması (Final Act) ile kurulmuştur. Çok taraflı ticaret sisteminin yasal ve

kurumsal temeli olan DTÖ, 1 Ocak 1995 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlamıştır” (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: 2016).

DTÖ ticari kurallar sistemi ile çalışan ve özellikle üye devletlerin birbirleriyle yaşadıkları sorunların çözülmeye çalışıldığı, ticareti serbest hale getirmeye çalışan uluslararası bir kurumdur (WTO: 2016). DTÖ'nün gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde destek olmak, uluslararası ticarete ayırıcı işlemlerde bulunmayı engellemek adına anlaşmalar yapmak, Uruguay Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakerelerinin sonuçlarını kapsayan çok taraflı ticaret sistemini geliştirip bu sistemin temel prensiplerini korumak gibi temel amaçları vardır. Ayrıca DTÖ'nün amaçları arasında hayat standardını yükseltmek, mal ve hizmet ticaretini geliştirmek, kaynakları dünya kaynaklarının sürdürülebilir kalkınma amacına göre kullanma olanağı sağlamak ve çevreyi korumak gibi hedefleri de vardır (Karluk, 2002: 161).

GATT 1947'den 1994'e kadar daha düşük gümrük vergileri ve diğer ticaret engellerini azaltmak için çalışan bir görüşme forumu niteliğindedir. GATT metni özellikle ayrımcılık yapmama ilkesi olmak üzere önemli kuralları ayrıntılı bir şekilde açıklamaktaydı. 1995'ten itibaren GATT, DTÖ'nün mal ticaretinin ana anlaşması haline gelmiştir. GATT, tarım ve tekstil gibi belli başlı alanları ve devlet ticareti, ürün standartları, sübvansiyonlar ve dampedinge karşı yapılan eylemler gibi konuları ele alır (WTO: 2017).

Başlangıçta sadece mal ticaretine uygulanan daha adil ve daha serbest ticaret ilkeleri artık uluslararası çalışmada yol arayan bankalar, sigorta şirketleri, tur işletmenleri, otel zincirleri, telekomünikasyon ve ulaştırma şirketleri gibi hizmet ticaretine de uygulanmaktadır. GATT ilkeleri hizmet ticaretine uygulanmak üzere Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services: GATS) isminde yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca hizmet sektörlerinden hangilerinin yabancı rekabete açılmaya hazır olduğu ve söz konusu sektörlerin nasıl ve ne kadar açık olacağına dair GATS anlaşması altında DTÖ üyesi olan her ülkenin bireysel taahhüdü vardır (WTO: 2017).

GATT'tan türeyen bir diğer anlaşma Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (Agreement on Trade- Related Aspects of Intellectual Property Rights:

TRIPS)'dir. DTÖ'nün fikri mülkiyet anlaşması fikir ve yaratıcılığın geliştirilmesi ve ticaretinin yapılmasının kurallarını belirtmektedir. TRIPS, telif hakkı, patentler, ticari markalar, ürünleri adlandırmak için kullanılan coğrafik isimler, endüstriyel isimler, entegre devre düzeni tasarımları ve ticari sırlar gibi gizli bilgilerin 'fikri mülkiyeti' ticarete söz konusu olduğunda korunmasına dair kuralları içermektedir (WTO: 2017).

1.2.1. DTÖ'nün İlkeleri

Çok taraflı ticaret sisteminin dayandığı ticaret ilkeleri temelde 5'e ayrılır. Bu ilkeler; ticaretin ayrımcılık yapılmaksızın yürütülmesi, aşamalı ve müzakere yoluyla daha serbest bir ticaret, bağlayıcılık ve şeffaflık yoluyla öngörülebilirlik, adil rekabeti teşvik etme, kalkınmayı ve ekonomik yeniliği destekleme şeklinde sıralanabilir (WTO: 2017).

DTÖ sistemi çatısı altında yer alan üye ülkeler kendi ticaret ortakları arasında ve yerli ve ithal ürünler arasında ayrımcılık yapamazlar. Ayrımcılık yapmama sistemi en çok kayrılan ülke (the most-favored-nation, MFN) kuralı ve ulusal muamele prensibi olmak üzere iki ana bileşen yoluyla gerçekleştirilir. Farklı özellik ve kapsamına rağmen bu iki bileşen mallar, hizmetler ve fikri mülkiyet üzerinde uygulanır (WTO: 2017). Bu kurala göre, ülkeler DTÖ'ye üye ülkeler arasında ayrımcılık yapamaz. Örneğin üye ülkelerden biri bir diğer üye ülkeye gümrükte bir kolaylık sağlarsa bu kolaylığı DTÖ'ye üye olan ülkelerin tamamına sağlamak zorundadır. GATT'ın mal ticaretinde çok önemli olan bu kuralı aynı zamanda GATS ve TRIPS için de oldukça önemlidir. Bir malın, hizmetin veya ticari marka, telif hakkı ve patent gibi fikri mülkiyetin en azından ülke pazarına girişinden sonra uygulanması gereken bu kurala göre; DTÖ'ye üye ülkelerin yerli pazar için yaptıkları düzenleme ve uygulamalar açısından ithal ve yerli ürünlere eşit muamele yapılması gerekir (WTO: 2017).

DTÖ'ye göre, ticareti teşvik etmenin en bariz araçlarından biri gümrük tarifeleri, ithalat yasakları ve kotalar gibi ticaret engellerini azaltmaktır. 1947-48 yılında GATT'ın kuruluşundan itibaren sekiz defa ticaret görüşmesi yapılmıştır. Dokuzuncu görüşme ise Doha Kalkınma Gündemi adı altında yapılması planlanmaktadır. Bu görüşmeler ilk etapta ithal edilen mallar için gümrük tarifelerini düşürmeye odaklandı. 1980'lere gelindiğinde ise görüşmeler mallar üzerinde tarife dışı engellerin yanı sıra fikri mülkiyet ve hizmetler gibi yeni alanları da kapsayacak şekilde genişletildi. DTÖ anlaşmaları 'kademeli

serbestleşme' yoluyla ülkelere değişiklikleri aşamalı bir şekilde tanıtılmalarına olanak tanır (WTO: 2017).

DTÖ'nün bir diğer ilkesine göre istikrar ve öngörülebilirlik olduğu zaman yatırımcılar yatırım yapmaya yönelir, yeni iş imkanları meydana gelir ve tüketiciler rekabet sonucu düşük fiyattan faydalanabilirler. Yabancı şirketler, yatırımcılar ve hükümetler tarife ve tarife dışı engeller dahil ticaret engellerinin keyfi bir şekilde arttırılmayacağından emin olmalıdırlar. Bu açıdan gümrük tarife oranları ve pazar açma taahhütleri DTÖ'ye 'bağlıdır' (WTO: 2017).

DTÖ bazen 'serbest ticaret' kurumu olarak adlandırılmasına rağmen örgüt, tarifelere ve sınırlı koşullar altında başka koruma şekillerine izin vermektedir. Bir diğer ifadeyle DTÖ açık, adil ve bozulmamış rekabet için bir kurallar sistemidir. DTÖ'nün ayırimcılık yapmama ilkesi (ulusal muamele ve en çok kayrılan ülke) ticarete adil koşulların sağlanması için konulmuştur. DTÖ kuralları yapılan ticaretin adil olup olmadığını ve adil olmayan bir ticaret gerçekleştiğinde meydana gelen zararları telafi etmeleri için hesaplanan ilave ithalat vergileri yükleyerek hükümetlerin nasıl karşılık vereceğini saptamaya çalışmaktadır. Tarım, fikri mülkiyet hakları ve hizmet ticareti gibi DTÖ'nün birçok diğer anlaşması da adil rekabet amacını desteklemektedir (WTO: 2017).

DTÖ sistemi kalkınmayı destekleyen bir yapıya sahiptir. DTÖ üyelerinin %75'inden fazlası gelişmekte olan ve piyasa ekonomisine geçiş aşamasında olan ülkelere olmaktadır. Uruguay Raundunun ilk 8 yılı içerisinde bu ülkelerin 60'tan fazlası serbest ticaret programlarını uygulamıştır. Geçiş ekonomileri ve gelişmekte olan ekonomiler Uruguay Raundunda daha aktif ve etkili olmuşlardır. Söz konusu ülkeler halihazırda Doha Kalkınma Gündeminde de daha aktif ve etkili olmaya devam etmektedirler (WTO: 2017).

Uruguay Raundu sonunda gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin üstlenmesi gereken zorunlulukların çoğunu üstlenmeye hazırlanmıştır. Ancak anlaşmalar başta en az gelişmiş ülkeler olmak üzere gelişmekte olan ülkelere DTÖ'nün şartlarına uyum sağlamaları için bir geçiş dönemi sağlamıştır. Uruguay Raundu sonucu gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelerin ihraç ettiği mallar için pazar erişim taahhütlerini hızlandırmaları gerektiği ve az gelişmiş ülkeler için gerekli teknik yardımın yapılması kararına

varılmıştır. Yakın bir zamanda ise gelişmiş ülkeler geliştirmekte olan ülkelere ithal edilen hemen hemen tüm ürünler için gümrüksüz ve kotasız bir ticarete olanak tanımıştır (WTO: 2017).

1.2.2. DTÖ'nün Çalışma Alanları

DTÖ'nün çalışma alanları; ticaret anlaşmaları yapmak, yürütmek ve takip etmek, uyuşmazlıkları çözmek ve ticaret kapasitesini geliştirmek olmak üzere temelde 4 alana ayrılmaktadır (WTO: 2017).

DTÖ'nün çalışma alanlarından biri ticaret anlaşmalarını yapmaktır. Anlaşmalar malları, hizmetleri ve fikri mülkiyet haklarını kapsamakta ve serbestleştirme ilkelerini ve izin verilen istisnaları açıklamaktadır. Bunlar, ülkelerin gümrük tarifelerini ve ticaret engellerini azaltmayı ve hizmet piyasalarını açma ve koruma taahhütlerini kapsamaktadır. Anlaşmalar statik olmayıp zaman zaman yeniden görüşülmekte ve anlaşmalara yeni paketler eklenebilmektedir (WTO: 2017).

DTÖ'nün bir diğer çalışma alanı yürütme ve takip etmektir. DTÖ anlaşmaları, üye olan hükümetlerin yürürlükteki yasaları ve alınan önlemleri DTÖ'ye bildirerek ticaret politikalarını şeffaf hale getirmelerini gerektirir. DTÖ'nün çeşitli konsey ve komiteleri söz konusu gereksinimlerin takip edilmesini ve DTÖ anlaşmalarının düzgün bir şekilde uygulanmasını sağlamaya çalışmaktadır. DTÖ üyelerinin hepsi, ticaret politikaları ve uygulamaları hakkında düzenli olarak incelenir ve her incelemede ilgili ülke ve DTÖ sekreteryası tarafından raporlar hazırlanır (WTO: 2017).

DTÖ'nün başka bir çalışma alanı uyuşmazlıkları çözmektir. DTÖ'nün Uyuşmazlıkların Çözümü Anlaşması uyarınca ticaret anlaşmazlıklarını çözme prosedürü, kuralların uygulanması ve dolayısıyla ticaretin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi için hayati öneme sahiptir. Ülkeler, anlaşmalara tabi olan haklarının ihlal edildiğini düşünürse DTÖ'ye anlaşmazlıkları bildirirler. Özel olarak atanan bağımsız uzmanların verdiği kararlar, anlaşmaların ve bireysel ülkelerin taahhütlerinin yorumlanmasına dayanmaktadır (WTO: 2017).

Ticaret kapasitesini geliştirmek DTÖ'nün çalışma alanlarından bir diğeridir. DTÖ anlaşmaları, anlaşma ve taahhütlerin uygulanması için daha uzun süreyi, ticaret

fırsatlarını artırmak için alınacak tedbirleri ve ticaret kapasitelerinin geliştirilmesini, anlaşmazlıkların üstesinden gelinmesini ve teknik standartların uygulanmasını kolaylaştırmak üzere geliştirmekte olan ülkeler için özel bir hüküm içermektedir. DTÖ, geliştirmekte olan ülkelere yılda bir kez olmak üzere yüzlerce teknik işbirliği heyeti düzenlemenin yanı sıra, hükümet yetkilileri için her yıl Cenevre’de çok sayıda kurs düzenliyor. Ayrıca DTÖ geliştirmekte olan ülkelerin ticaret kapasitelerini genişletmek için Ticaret Yardımı ile gerekli olan nitelik ve altyapıyı geliştirmelerine yardımcı olmayı amaçlıyor (WTO: 2017).

DTÖ, faaliyetlere ilişkin işbirliğini artırmak ve farkındalık yaratıp daha iyisini gerçekleştirmek amacıyla, örgütün çeşitli yönleri ve devam eden Doha müzakereleri hakkında sivil toplum örgütleri, parlamenterler, diğer uluslararası örgütler, medya ve kamuyla düzenli olarak diyalog kurmaktadır (WTO: 2017).

1.2.3. DTÖ’nün Hizmet Ticaretine İlişkin Düzenlemeleri: GATS

GATS, DTÖ’ye üye hükümetlerin hizmet ticaretini aşamalı bir şekilde serbestleştirmesini birbirini takip eden bir dizi görüşme aracılığıyla şart koşmuştur. Bu görüşmelerin ilki 2000 yılının Ocak ayında yapılmıştır. Mart 2001’de hizmet ticaretine ilişkin usul ve ilkeler ve Doha Kalkınma Gündemi kabul edilmiştir. Doha’da yapılan Bakanlar Deklarasyonu’nda hizmet ticaretine ilişkin görüşmelerin tüm ticaret ortaklarının ekonomik büyümesini ve geliştirmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını güçlendirecek bir tutumla yapılması gerektiği belirtilmiştir (WTO: 2017).

Hizmet ticareti görüşmelerinin ana ilkeleri 2005 yılının Aralık ayında Hong Kong Bakanlar Konferansında yeniden onaylanmıştır. 2006’nın Temmuz ayında birkaç aylığına askıya alınan Doha görüşmeleri Ocak 2007’de yeniden başlatılmıştır (WTO: 2017).

Nihayetinde Mayıs 2008’de hizmet ticaretine ilişkin bildiri yayınlanmıştır. 2009 yılında görüşmeler yavaşlatılmasına rağmen 2010 yılının Aralık ayında Genel Konsey, Doha Kalkınma Gündemi görüşmelerinin tüm alanlarda yoğunlaştırılması için çağrıda bulunmuştur. Nisan 2011’de Hizmet Ticareti Komitesi Başkanı tarafından Ticarete Müzakereler Komitesine, pazara giriş, ticaret kuralları disiplinleri, GATS kuralları ve Az

Gelişmiş Ülke' den (AGÜ) feragat konularındaki hizmet görüşmelerinin durumunu temsil eden bir rapor sunulmuştur. Kasım 2011'de ise Sekizinci Bakanlık Konferansı'nda, DTÖ üyesi ülkelerinden AGÜ'lerin hizmet ve tedarikçilerine öncelikli muamele imkanı vermek için feragat edilmiştir (WTO: 2017).

DTÖ'nün hizmet ticaretine ilişkin ilk anlaşması Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) olup Uruguay Turu kapsamında imzalanmıştır. GATS, uluslararası hizmet ticareti üzerine temel kural ve ilkeleri belirleyen çok taraflı ilk anlaşma niteliğindedir (Kaya, 2013: 63).

1995 yılının Ocak ayında sonuçları yürürlüğe giren Uruguay Turu'nun en önemli başarısından biri GATS'ın kurulmasıydı. GATS mal ticaretinde kendisinin eşdeğeri olan GATT ile benzer hedeflerden esinlenmiştir. Bu amaçların belli başlı olanları şöyledir; güvenilir bir uluslararası ticaret kuralları sistemi oluşturmak, katılımcıların tümünün adil ve eşit muamele görmesini temin etmek (ticaretin ayrımcılık yapılmadan yürütülmesi ilkesi), teminatlı politika bağları yolu ile ekonomik faaliyetleri teşvik etmek ve aşamalı liberalizasyon yolu ile ticareti ve kalkınmayı teşvik etmek (WTO: 2017).

Hizmetler şu anda küresel üretim ve istihdamın %60'ından fazlasını oluşturmasına rağmen toplam ticaretin %20'sinden fazlasını temsil etmemektedir. Ev aktiviteleri olarak nitelendirilen birçok hizmet uluslararası platformda giderek mobil hale gelmiştir. Elektronik bankacılık, tele-sağlık ve tele-eğitim gibi yeni iletişim teknolojilerinin gelişmesi, sesli telefon ve posta hizmetleri gibi uzun yıllar boyunca tekelleşmiş hizmetlerin birçok ülkede açılması ve ulaştırma gibi şimdiye kadar sıkıca düzenlenen sektörlere düzenleyici reformlardan dolayı bu eğilimin devam etmesi muhtemeldir. Yukarıda sözü edilen teknik ve düzenleyici yenilikler değişen tüketici tercihleri ile birleşince hizmetlerin 'ticarete uygunluğunu' geliştirmiştir ve böylece çok taraflı disiplinlere ihtiyaç duyulmuştur (WTO: 2017).

Halihazırda DTÖ'ye üye olan yaklaşık 140 ekonomi aynı zamanda GATS üyesidir ve çeşitli derecelerde bireysel hizmet sektörlerinde taahhütlerde bulunmuşlardır (WTO: 2017).

GATS ilke olarak iki hizmet haricinde tüm hizmet sektörlerine uygulanmaktadır (WTO: 2017); Bunlardan birincisi: GATS Madde I (3) 'hükümet yetkisinin

uygulanmasında sağlanan hizmetlerdir. Bunlar ne ticari olarak ne de diğer tedarikçilerle rekabet halinde verilen hizmetlerdir. Söz konusu hizmetler, sosyal güvenlik planları ve piyasa koşullarında sağlanan herhangi bir sağlık hizmeti veya eğitim gibi kamu hizmetleridir'. İkinci olarak Hava Taşımacılığı Hizmetleri Eki'ne göre hava kullanım hakları ve bu hakların kullanımı ile doğrudan ilişkili hizmetleri etkileyen kapsama ölçümlerinden muaftır.

GATS'ın içerisindeki yükümlülükler genel ve özel olmak üzere iki gruba ayrılabilir: genel yükümlülükler doğrudan ve otomatik olarak tüm üyelere ve hizmet sektörlerine uygulanmaktadır. Özel yükümlülükler ise belirli alanlarda pazar erişimi ve ulusal muamele ile ilgili taahhütlerdir. Bu taahhütler, kapsamı üye ülkeler arasında büyük farklılık gösterebilen bireysel ülke çizelgelerinde belirtilmiştir (WTO: 2017):

- Genel yükümlülükler; en çok kayırlan ülke (MFN) muamelesi ve açıklık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Üyeler diğer tüm üyelerin hizmet veya hizmet tedarikçilerine derhal ve koşulsuz olarak 'herhangi bir başka ülkenin benzer hizmet ve hizmet tedarikçilerine sağlananlardan daha az olumlu davranmamak üzere' GATS'ın II. Maddesi düzenlenmiştir. GATS'a üye ülkeler genel uygulamaların tüm ölçütlerini yayınlamak ve diğer bir üyenin bilgi taleplerine cevap vermek üzere görevlendirilen ulusal soruşturma noktaları kurmakla sorumludurlar. Diğer uygulanabilir yaptırımlar arasında tekellerin ve münhasır tedarikçilerin işletilmesi ile ilgili idari inceleme ve itiraz prosedürleri ve disiplinlerinin kurulması yer almaktadır.
- Özel yükümlülükler; piyasa erişimi ve ulusal muamele olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Piyasa erişimi belirli sektörlerde müzakere edilen bir taahhüttür. Madde XVI (2)'de sayılan çeşitli sınırlamalara tabi tutulur. Örneğin, sektördeki hizmet sağlayıcılarına, hizmet işletmelerine, çalışan sayısına, işlemlerin değerine (hizmet tedarikçisinin yasal biçimi veya yabancı sermayenin katılımı) sınırlama getirilebilir. Ulusal muameleye bağlılık, GATS üyesi ülkenin yurtiçi hizmetleri veya hizmet tedarikçilerinden fayda sağlayan herhangi bir ayrımcılık yapmamayı gerektirir. Burada temel şart üye ülkenin kendi hizmet endüstrisi lehine olan rekabet şartlarını değiştirmemektir. Buna rağmen belirli bir sektördeki ulusal muamelenin yaygınlaştırılması koşullara ve kısıtlamalara tabi tutulabilir.

1.3. DIŞ TİCARET TEORİLERİ

Dış ticaret ulusların birbirleriyle gerçekleŐtirmiŐ oldukları ticarettir. Diğer bir söylemle dış ticaret, bağımsız ulusların arasında meydana gelen mal, hizmet ve üretim faktörleri ticaretinin tamamıdır (Karluk, 2013: 1).

Dış ticaret teorileri geleneksel dış ticaret teorileri ve 1960 sonrası dış ticaret teorileri olmak üzere temelde ikiye ayrılmaktadır (Akkoyunlu, 1996: 71). Merkantilizm, Fizyokrazi, Klasik Görüş ve Heckscher- Ohlin Kuramı geleneksel dış ticaret kuramları olarak adlandırılırken Nitelikli İŞgücü, Teknoloji Açığı, Ürün Dönemleri, Tercihlerde Benzerlik, Endüstri İçi Ticaret, Ölçek Ekonomileri, Monopolcü Rekabet, ekim Modeli, Ürün Farklılaştırması ve Rekabetçi Üstünlükler ise 1960 sonrasında geliştirilen dış ticaret teorileri olarak literatüre geçmiŐlerdir (Öztürk, 2012: 6-59).

1.3.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri

AŞağıda açıklanacağı gibi Merkantilizm 1550’li yıllarda başlayıp Fizyokrasinin filizlendiği 18. yüzyılın başlarına kadar etkisini sürdürmüŐtür. 18. yüzyılın son çeyreğine geldiğinde ise Klasik İktisadi Görüş ile geleneksel dış ticaret teorileri sağlam bilimsel temellere oturtulmuŐtur. 1900’lü yılların başında ise Heckscher-Ohlin teorisi Klasik İktisadi Görüşün bazı eksik yönlerini gidermek üzere oluŐturulmuŐtur.

Geleneksel dış ticaret kuramlarının kronolojik gelişimi incelendiğinde Merkantilizm ticari kapitalizmin, Fizyokrazi tarımın kapitalistleŐmesinin, Klasik İktisadi Düşüncenin ise Sanayi Devriminin ürünü olduğu anlaşılmaktadır (Öztürk, 2009: 5).

1.3.1.1. Merkantilizm

Merkantilizm, 16. yüzyılın ikinci yarısında filizlenen kapitalizmin Batı Avrupa’nın tümüne yayılmasına neden olan, 17. yüzyıla geldiğinde ise asıl amacına ulaŐarak yoğun bir Şekilde uygulanan politikaları tanımlayan bir kavramdır (Gençoğlu, 2013: 81).

Merkantilist doktrine katkıda bulunan düşünürlerden bazıları (Küçükkalay, 2015: 180); J. Bodin (1530-1596), de Montchretein (1575- 1621), M. de B. Sully (1559- 1641), J.B. Colbert (1619- 1683), F. Vitoria (1485- 1546), D. de Sato (1494- 1560), L. de Molina

(1535- 1601), A. Serra (1530-1620), T. Campanella (1568- 1639), F. Galiani (1728-1787), A. Genovesi (1713- 1769), E. Misselden (1587-1654), T. Mun (1571-1641) G. de Malynes (1586-1641), O. Cromwell (1599- 1658), D. North (1641- 1691), W. Petty (1623- 1688), J. Stueart (1713- 1780), L. von Sechendorff (1626- 1692), J. Becher (1625-1685) ve P. W. Hornick (1638- 1712)'tir.

Merkantilist düşünceye göre ülkeler zenginliklerini arttırmak için değerli madenleri mümkün olduğunca ülke içinde toplamalıdır. Bunu gerçekleştirmenin yolu devlet desteği aracılığı ile ihracatı arttırmaktır. Dış ticarete hammadde ithalatı yapıp işlenmiş sanayi ürünü ihraç edilmeliydi. Üretim maliyetlerinin düşük olması için nüfusun olabildiğince kalabalık olması istenmekteydi. J. Steuart'a göre değer ölçülmesinde kullanılan araçlar altın ve gümüşdür. Ona göre bu madenler aynı zamanda dünya parasıdır. Merkantilizmin temel ilkeleri millilik, müdahalecilik, metalistlik ve kolonyalistlik olmak üzere dört başlıkta toplanır (Küçükkalay, 2015: 169-179).

Günümüzde küreselleşmeyle beraber gittikçe daha fazla önem kazanan dış ticaretin gündeme gelmesi Merkantilist döneme kadar dayanır. Merkantilistler ticarete ve özellikle de dış ticarete tarım ve sanayiden daha çok önem vermişlerdir (Yılmaz, 1992: 6). “Merkantilistlere göre tarım ve sanayi zenginliği artırıcı iş kolları değildir. Tarım ve sanayi, ticaret yolları onlara pazar sağladığı sürece karlı çalışabilen iş kollarıdır. Dolayısıyla zenginliğin kaynağı ticarete aranmalıdır. Bir ülkede altın ve gümüş madenleri yoksa veya yenileri açılmıyorsa zenginliği arttırmanın yolu ancak dış ticaret yoluyla altın ve gümüş sağlamaktan geçer” (Yılmaz, 1992: 6). Merkantilistlerin son savunucusu olarak görülen Hume'a göre iç ticaret dış ticaretten sonra gelir. İç ticaretin gelişmesi dış ticaret sayesinde (Yılmaz, 1992: 26).

“Doğu Hindistan kumpanyasının yaptığı ticaretin İngiltere aleyhine bir bakiye ile kapanması dış ticarete müdahalenin daha da artırılması yolundaki fikirleri besleyen bir olgu idi. Bir kısım yazarlar ülkeden olmayan veya yok denecek kadar az ve pahalı olan malların yurtdışından getirilmesi dışında dış ticaretin gerekliliğini savunmaz olmuşlardı. Onlara göre dış ticaret ülke içindeki üretimin devam edebilmesi için bir araç olarak ele alınmalıydı” (Yılmaz, 2010: 9).

Merkantilist politikalar sonucu az sayıda ülkede altın ve gümüş birikmesinden dolayı enflasyon meydana gelmiş, değerli maden kaybına uğrayan ülkelerin dış ticarete yer alma oranı ile satın alma gücü düşmüştür. Neticede yürütülen Merkantilist düşünceler başarısız olmuştur. Ticaret kesimi yerini sanayi kesimine bıraktıkça Merkantilist ekolün yerine Fizyokrazi ve daha sonraları da Klasik İktisadi Düşünce geçmiştir (Öztürk, 2012: 11- 12).

1.3.1.2. Fizyokrazi

Fizyokrazi 18. yüzyılda bir grup toplum filozofu tarafından oluşturulmuş bir öğretilerdir (Neill, 1948: 153). Fizyokrazinin kelime kökeni doğa, doğayı sevmek, gerçek ve düzen gibi anlamlara dayanmaktadır (Küçükkalay, 2015: 193). “Fizyokrazi: doğal düzen fikrini benimseyip, iktisadi olayları buna göre açıklayan iktisat düşüncesine/teorisine verilen isimdir” (Erim, 2011: 26). Merkantilist düşünceye bir tepki olarak meydana gelen Fizyokrazi, müteşebbis çiftçiyi, büyük oranda üretim yapan zirai üreticiyi öne çıkaran Fransız yenilikçilerin doktrini olmuştur (Öztürk, 2012: 12).

“İktisadi düşünce alanında bilimsel iktisadın ilkokulu olan Fizyokratların öncüleri, François Quesnay, Robert Jacques Turgot, Le Marquis de Mirabeau, Abbé Nicolas Baudeau ve Pierre Samuel du Pont de Nemours’tur” (Öztürk, 2012: 12). Fizyokratik düşünceye katkıda bulunan diğer liberal düşünürler; Sir William Petty, John Locke, Richard Cantillon ve David Hume’dur (Tekeoğlu, 1993: 33-38). Fizyokrat düşünce okulunun kurucu ismi ise Francois Quesnay’dır (Erim, 2011: 26).

“Tarımsal faaliyetin artı fazlalık yaratan tek faaliyet olduğunun savunulması ve bunun ispatı gayretleri, fizyokratları Quesnay’ın ortaya koyduğu Ekonomik Tablo (Tableau Economique)’nun kurgulanmasına, doğal düzen düşüncesi ise ekonomik özgürlüğün savunusuna götürmüştür. Ekonomik tablo analizi aynı zamanda bir milli gelir akımının toplum içindeki dolaşım sürecinin ilk kez incelendiği bir analizdir” (Küçükkalay, 2015: 196).

Fizyokratlara göre ekonomide yalnızca tarım ve madencilik artı değer getirir. Fizyokrat görüşüne göre tek vergi sistemi olmalıydı. Yani toprak kiralayanlar ve zanaatkarlar değil sadece toprak sahipleri olanlar vergilendirilmeliydi. Başta Quesnay olmak üzere Fizyokratlar ekonominin sektörleri arasındaki bağımlılığı analiz etmişlerdir. Fizyokratlar Laissez- Faire/Laissez- Passer (Vincent de Gournay'e atfedilir) ilkesiyle temel hakları korumak dışında devlet müdahalesinin olmadığı, girişim özgürlüğünü savunmuşlardır. Fizyokratlar iktisat tarihinde ilk kez 'doğal düzen' anlayışını benimseyerek doğa kanunlarının insan topluluklarını yöneteceğine inanmışlardır (Bocutoğlu, 2012: 31- 32).

Fizyokratlar doğal düzen gereği dış ticaretin serbest olması gerektiğini savunmakla beraber dış ticarete gereken önemi göstermemişlerdir. Fayda sağlamaktan ziyade değer kazanmaya vurgu yapan Fizyokratlar bu bağlamda "dış ticareti değer yaratmayan bir iş dalı olarak tanımlayıp içte yokluğu çekilen bir malın getirilmesi veya içerde satılmayan fazla ürünün satılması" gerektiğini düşünmüşlerdir (Yılmaz, 1992: 13-14). Fizyokratlara göre ticaret eşit değerler arasında gerçekleştirilen bir değiş- tokuştur. Bu açıdan ihracattan daha az ithalat yapılması anlam kazanmamaktadır (Öztürk, 2009: 12).

1.3.1.3. Klasik İktisadi Görüş

Adam Smith'in Ulusların Zenginliği isimli çalışmasının yayınlandığı yıl olan 1776 yılı Klasik İktisadi Düşünce tarihinin genellikle miladı olarak kabul edilmektedir (Küçükkalay, 2015: 211). İngiltere'de 1750'li yıllarda meydana gelen Sanayi Devrimi Klasik İktisadi Görüşün ortaya çıkmasındaki en önemli etmen olarak görülmektedir. Fizyokrasi ile beraber tarıma dayanan geleneksel toplum Sanayi Devrimiyle beraber sanayi toplumuna dönüşmüştür. Sanayi Devrimi ise girişimci kapitalist ve işçi sınıfı olmak üzere iki sınıfın oluşmasına yol açmıştır (Öztürk, 2012: 16).

A. Smith, D. Ricardo ve J. S. Mill Klasik İktisadın başlıca temsilcileri arasında yer almaktadır. Öte yandan J. B. Say, T. R. Malthus ve K. Marx Klasik İktisadi Düşünceye önemli katkılar sağlayan önemli düşünürlerdir (Kaya, 2007: 31).

Klasik İktisadi görüşün temel prensipleri; “tam istihdam, Say yasası, tam rekabet, fiyat mekanizması, görünmez el, özel mülkiyet, girişim özgürlüğü, fayda ve kar maksimizasyonu peşinde koşan bireyler, ücret ve fiyat esnekliği, yatırım tasarruf eşitliği, küçük ve denk bütçe, paranın yansızlığı ve jandarma devlet anlayışı” şeklindedir (Öztürk, 2012: 16).

Klasik dış ticaret teorisi varsayımına göre para nötrdür. Yani ekonomi paradan bağımsız bir şekilde işlemektedir. Burada önemli olan mallar veya üretim faktörlerinin birbirleriyle olan nispi değişim oranıdır. Diğer bir varsayımına göre ücret ve fiyatlar devlet müdahalesinin olmadığı piyasa koşullarında oluşan arz ve talebe göre belirlenmektedir. Klasik iktisatçıların başka bir varsayımı emek-değer teorisidir. Buna göre tek üretim faktörü emek olup kapalı ekonomilerde mallar emek değeri ile fiyatlandırılmaktadır. Ticarete katılan ülkelerin tamamında üretim faktörlerinin miktarının sabit olduğu başka önemli bir varsayımdır. Klasik iktisat teorisine göre üretim faktörleri ülke içinde tam esnek iken ülkeler arasında bu esnekliğin söz konusu olmadığı varsayılır. Tüketicilerin zevk ve tercihlerinin aynı olduğu varsayılır. Fiyatların esnek olması ve paranın yansız olmasının sonucu olarak ekonomideki tüm üretim faktörlerinin tam istihdamda olduğu varsayılır. Dünyada sadece iki ülke ve iki mallı bir üretim olduğu, dış ticaretin serbest olduğu ve ulaştırma maliyetlerinin olmadığı diğer önemli varsayımlardır (Karluk, 1996: 11-12).

1.3.1.3.1. Adam Smith ve Mutlak Üstünlükler Kuramı

İskoç düşünür Adam Smith (1723-1790), ‘Ulusların Zenginliği’ (1776) isimli ünlü kitabında uluslararası ticareti metodolojik olarak ele almış, uluslararası uzmanlaşmanın yararlarını ve serbest dış ticaretin ticarete katılan bütün ülkeler için karlı bir iş olduğunu verdiği örneklerle açıklamıştır (Smith, 2003: 132, 567).

Smith “dış ticaret dengesinin bozulmasını önlemek amacıyla ithalata kısıtlamalar konulmasına karşıdır. Dış ticaret dengesinin mutlaka ihracat = ithalat biçiminde dengede olması gerekmez. Denge her iki ülkenin dış ticaretten aynı ölçüde kazançlı olduklarını gösterir ancak dış ticaret yapmak başlı başına ülkeler açısından bir kazançtır, o nedenle

dış ticaret açığı durumu bile endişe verici bir işaret sayılmaz, olsa olsa karşı ülkeye kıyasla daha az kazanç sağlandığını belirtir” (Yılmaz, 1992: 22).

Smith’in geliştirdiği Mutlak Üstünlükler Teorisine göre, ülkeler mutlak olarak hangi malın üretiminde daha az maliyete katlanıyorsa o malın üretiminde uzmanlaşmalı ve o malı ihraç etmelidirler. Buna karşılık yüksek maliyetle elde ettiği malı üretmeyip ithal etmelidirler (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

Ticarette sadece iki ülke ve iki mal olduğu ve emek- değer teorisinin geçerli olduğu varsayımı altında (Karluk, 1996: 12) örneğin İngiltere’de 1 birim A malı üretimi için 100 birim işgücü, Portekiz’de ise 50 birim işgücü gerekli olsun. İngiltere’de 1 birim B malı için 50 işgücü, Portekiz’de ise 150 birim işgücü gerekli olsun.

	İngiltere	Portekiz
1 Birim A Malı	100 işgücü	50 işgücü
1 Birim B Malı	50 işgücü	150 işgücü

Buna göre İngiltere’nin B malı üretiminde, Portekiz’in ise A malı üretiminde mutlak üstünlüğü vardır. Her iki ülke de zenginleşmek için öteki malın üretiminde kullandığı üretim faktörlerini alıp mutlak üstünlüğe sahip olduğu malın üretiminde kullanmalıdır. Yani örneğe göre İngiltere A malı üretiminde kullandığı 100 birim işgücünü alıp B malı üretimine aktararak toplamda 3 birim B malı, Portekiz ise B malı üretimi için kullandığı 150 birim işgünü alıp A malı üretiminde kullanarak toplamda 4 birim A malı üretecektir. Her iki ülke ellerindeki malların birer birimini karşılıklı olarak değiştirdikleri durumda, İngiltere’de 2 birim B malı 1 birim A malı, Portekiz’de ise 3 birim A malı 1 birim B malı olur. Son durumdaki mallar başlangıçta üretilen mallara göre daha yüksek bir üretimi göstermektedir (Küçükkalay, 2015, 242-243).

Smith’in Mutlak Üstünlükler Kuramı temelde doğru olmasına rağmen bazı noktaları açıklayamadığından dolayı eksik yönleri bulunmaktadır. Kuramda, ticarete katılan iki ülke üreticilerini etkileyecek dinamik etkenlerden, talep koşullarına göre belirlenecek fiyattan, faktör hareketliliğinden, taşıma giderlerinden, döviz kuru gibi

etkenlerden söz edilmemiştir (Yılmaz, 1992: 24). “Ayrıca, bir ülke her iki malda da mutlak üstünlüğe sahipse uluslararası ticaret yapılmayacak mıdır? Bu konuda dünya ticaretinin bütününe karşılaştırmalı üstünlük yasası ile açıklamak, yaklaşık kırk yıl sonra yazan David Ricardo’ya kalmıştır” (Öztürk, 2009: 15).

1.3.1.3.2. David Ricardo ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı

İngiliz düşünür David Ricardo (1772-1823), ‘Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri’ (1817) isimli ünlü eserinde serbest ticaretin kusursuz bir şekilde yürütüldüğü bir sistemde her ülkenin sermayesini ve elindeki işgücünü kendisine en çok faydayı sağlayan işkoluna tahsis etmesinin olağan olduğunu belirterek serbest dış ticareti savunmuştur (Ricardo, 2006: 93). Ricardo, kapsamı daralttığından dolayı uluslararası ticaretin mutlak üstünlüklere dayandırılmaması gerektiğini, bunun yerine uluslararası üretim maliyetinden ziyade farklılığın derecesi üzerinde durulması gerektiğini savunmuştur (Bayraktutan, 2003: 177).

Ricardo, sadece bir ülkenin tüm malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlük avantajına sahip olması durumunda dahi dış ticaretin karlı olabileceğini göstermiştir. Karşılaştırmalı Üstünlük Kuramında dış ticaretin meydana çıkmasının nedeni, üretim maliyetlerinin ticarete katılan ülkeler arasında nispi farklılığı ile açıklanmıştır (Seyidoğlu, 1975: 3). “Ricardo’ya göre karşılaştırmalı üstünlüğün kaynağı emeğin verimliliği olup, bu durum ülkelerarasında üretimde kullanılan teknoloji farkından kaynaklanmaktadır.” (Utkulu, 2005: 9-10).

Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramının varsayımlarına göre; ticarete iki ülke ve iki mal vardır. Üretimde kullanılan tek faktör emektir. Her iki ülke de tam istihdamda olup her ülkede var olan emek donanımlıdır. Emek girdisi homojendir ve sektörler arasında tam akışkandır. Yani ücret düzeyi alternatif üretim alanlarında aynıdır. Emek ülkeler arasında akışkan olmadığı için ücret düzeyi ülkeler arasında farklı olabilir. Mal ve faktör piyasalarında tam rekabet piyasasının koşulları geçerlidir ve dışsallık yoktur. Teknoloji düzeyi her iki ülke ve her iki mal için sabittir ama her ülkede farklıdır. Ülkeler arasında serbest ticaret vardır ve ulaştırma masrafları sıfırdır (Ünsal, 2005: 21- 22).

Yukarıda sözü edilen varsayımlar altında örneğin İngiltere 1 birim A malı üretmek için 100, Portekiz 50 işgücü; İngiltere 1 birim B malı üretmek için 400, Portekiz 50 işgücü istihdam etsin.

	İngiltere	Portekiz
1 Birim A Malı	100 işgücü	50 işgücü
1 Birim B Malı	400 işgücü	50 işgücü

Buna göre her iki malın üretiminde de Portekiz'in üstünlüğü olduğu açıktır. Ricardo, ülkeler karşılaştırmalı olarak üstün oldukları ürünü üreterek ticaret yapmaları durumunda bile karlı çıkacaklarını öne sürmüştür. Ürünlerin üretiminde ülkeleri mukayese ettiğimizde Portekiz'in B malı üretiminde, İngiltere'nin de A malı üretiminde üstün olduğu anlaşılır. Bu durumda Portekiz A malı üretimindeki 50 birim işgücünü B malı üretimine kaydırırsa Portekiz'de toplam 2 birim B malı olacaktır. İngiltere ise B malı üretimindeki işgücünün yarısını A malı üretimine aktarsa toplamda 3 birim A malı ve 0,5 birim B malı elde edecektir. Başlangıçta Portekiz ve İngiltere'nin toplam 2 birim A malı ve 2 birim B malı üretimi söz konusuydu. Son durumda toplam üretim A malında 1 birim ve B malında 0,5 birim artış meydana gelmiştir. Dünya üretiminde artış meydana gelmiş olup toplam 3 birim A malı ve 2,5 birim B malı elde edilmiştir. Bu durum Ricardo'nun dış ticaretin zenginleştirici etkisini ortaya koymaktadır (Küçükkalay, 2015: 243).

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi başta emek-değer teorisi olmak üzere birçok basitleştirilmiş varsayımlar üzerine kurulmuştur. Oysa üretimi gerçekleştirmek için diğer üretim faktörlerine de ihtiyaç vardır. Ayrıca emek ve diğer üretim faktörleri teoride belirtildiğinin aksine heterojendir. Günümüzün küreselleşen dünyasında çeşitli sebeplerden dolayı emek ne yurtiçinde tam hareketlidir ne de uluslararası tam hareketsizdir. Ricardo maliyetlerinin sabit olduğunu varsaymıştır. Oysa üretimin miktarına bağlı olarak artan ve azalan maliyetlerin meydana gelmesi çok daha olağandır. Teoride varsayıldığının aksine zevk ve tercihler sabit olmayıp hızla değişmektedir. Ricardo dış ticareti emek verimliliğinin ülkelerarasındaki farklılığına dayandırmaktadır. Fakat söz konusu farklılığın nedenlerini açıklamamaktadır. Ayrıca dış ticaretin gelir dağılımı üzerinde etkili olmadığı varsayımı da günümüzde geçerli değildir. Ricardo'nun

teorisindeki açıklıklar sonraki iktisatçılar tarafından giderilmeye çalışılmıştır (Karluk, 1996: 15-16).

1.3.1.3.4. Heckscher- Ohlin Modeli

Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramında ülkelerarasındaki ticaret, emek verimliliğindeki farklılığa dayandırılmış olup bu farklılığa neden olan etmenler üzerinde durulmamıştır (Öztürk, 2009: 19). İsveçli düşünür Eli Heckscher (1879-1952) ‘Gelir dağılımı Üzerine Dış Ticaretin Etkisi’ (1919) isimli makalesinde ve sonrasında öğrencisi Bertil Ohlin ‘Bölgesel ve Uluslararası Ticaret’ (1933) isimli kitabında Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramındaki söz konusu açıklığı gidermişlerdir (Karluk, 1996: 30).

Heckscher-Ohlin kuramının varsayımlarına göre; dış ticarete iki ülke, iki mal, emek ve sermaye olmak üzere iki üretim faktörü vardır. Mal ve faktör piyasalarında tam rekabet şartları geçerlidir. Ülke içinde üretim faktörleri tam hareketli, ülkelerarasında ise değildir. Her iki ülkede de üretim faktörleri homojendir. Üretim faktörleri miktarı sabit olup tamamı kullanılmaktadır. Uluslararası ticaret serbestisi vardır ve ulaştırma maliyetleri sıfırdır. Mallar üretimde kullanılan faktörlerin yoğunluğuna göre sınıflandırılabilir. Ülkelerdeki üretim teknikleri aynıdır ve ölçeğe göre sabit getiri vardır (İyibozkurt, 1985: 32).

“Heckscher-Ohlin teorisinde bir ülkenin, diğer üretim faktörlerine göre nispi olarak daha zengin olduğu faktörü yoğun olarak kullandığı malların üretiminde uzmanlaşarak bu malları ihraç etmesi gerekliliği öne sürülmektedir. Örneğin bir ülkede emek faktörü daha bol ve ucuz olabilir. Bu durumda ülkenin, emek yoğun malları daha ucuza üreterek ihraç etmesi doğaldır” (Aykut Seymen, 2000: 10).

Ülkeler zengin oldukları üretim faktörünü üretimde bol kullanıp ihraç ederse bu faktör nispi olarak kıtlaşır ve doğal olarak fiyatı yükselir. Benzer şekilde ülkede nispeten kıt olan üretim faktörünün üretiminde kullanılan maddeler ithal edildiğinde, kıt olan faktörün miktarı artar ve fiyatı düşer. Bu durumun sonucu olarak faktör fiyatları ticaret sonucunda eşitlenmeye gider (İyibozkurt, 1985: 33).

Heckscher-Ohlin teorisi de diğer klasik iktisatçıların teorileri gibi eleştirilmiştir. Teoride yer alan üretim fonksiyonlarının ve tekniklerinin tüm ülkelerde aynı olduğu,

ticarete sadece iki ülke, iki mal ve iki faktörün olduğu varsayımları gerçek hayatta geçerli değildir. Ayrıca günümüzde bireyler arasında bile kalite ve nitelik farkı bulunmaktayken ülkelerde üretim faktörlerinin aynı nitelikte varsayılması gerçekçi olmamaktadır. Teori arz yönlü bir yaklaşıma sahip olup talebi göz ardı etmiştir. Teorinin bir diğer varsayımı ölçüğe göre sabit getirinin olmasıdır. Oysa dış ticaret ile beraber ölçüğe göre artan getiri meydana gelebilmektedir (Karluk, 2013: 80).

Leontief 1953'te ABD (günümüzde olduğu gibi, teorinin test edildiği yıllarda da dünyanın sermaye zengini ülkesi) ekonomisinin 1947 yılına ait girdi-çıktı tablosu, dış ticaret verileri ve birer milyon dolarlık ihraç ve ithal ikamesi temsili ürün sepetleri oluşturarak Faktör Donatımı Kuramını test etmiştir (Bayraktutan, 2003: 179- 180). Leontief yaptığı analizde, yurtiçi ve yurtdışı nispi üretim olanakları açısından ABD'nin emek açısından zengin, sermaye açısından ise yoksun olduğu ve sahip olduğu artı emeği değerlendirip sermayesini ise korumak için dış ticarete başvurduğu sonucuna ulaşmıştır (Leontief, 1953: 344).

1.3.2. Uluslararası Hizmetler ve Dış Ticaret

Heckscher-Ohlin modelinde üretim faktörlerinin ülkeler arasında hareketsiz olması varsayıldığından modeli hizmet ticaretine uygulamak zorlaşmaktadır. Bunun sebebi yukarıda da belirtildiği gibi hizmet faaliyetinin gerçekleşebilmesi için hizmetlerin özelliği gereği alıcı ve satıcının aynı anda hazır olması gerekmesidir. Bunun sonucu olarak hizmet ticaretinin gerçekleşebilmesi için üretim faktörlerinin uluslararası serbest hale gelmesi zorunlu olmaktadır. Böylece faktörlerin ve hizmet kullanıcılarının uluslararası hareketinin kısıtlanması hem hizmetlerin uluslararası ticaretini hem de uluslararası faktör fiyatları eşitliğinin sağlanmasını engellemektedir (Seyidoğlu, 2007: 697).

Hizmet ticareti mal ticaretinde olduğu gibi Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisiyle açıklanabilmektedir. Ancak karşılaştırmalı üstünlüğü ortaya çıkaran etkenler mal ve hizmet ticaretinde farklılık göstermektedir. Mal ticaretinde üstünlüğü sağlayan etkenler faktör donatımı, ölçek ekonomileri, tekeli rekabet, beşeri sermaye ve mal farklılıkları gibi etkenler etkili olmaktadır, hizmet ticaretinde hizmetin ihraç edilebilirliği ve teknolojik gelişmeler etkili olmaktadır (Seyidoğlu, 2007: 697).

Hizmet ticaretinde üretimin ve tüketimin aynı anda olması gereği, hizmeti ayrı ayrı ihraç etmeyi güçleştirmektedir. Bu durumda uluslararası dolaysız yabancı sermaye yatırımları ve bu yatırımların serbestliği önemli hale gelmektedir. Öte yandan yeni hizmet ürünlerinin ve ihraç edilen sanayi mallarının kapsamındaki hizmetlerin geliştirilmesi için hizmet ihracatı ve bilgi ve iletişim teknolojisi arasındaki ilişki önemli hale gelmektedir (Seyidoğlu, 2007: 697).

1.3.3. 1960 Sonrası Dış Ticaret Teorileri

Leontief'in Faktör Donatımı Kuramını test etmek üzere yaptığı analiz sonucu meydana gelen çelişki ile geleneksel dış ticaret teorileri geçerliliğini kaybetmiş, 1960'lardan sonra ise uluslararası ticareti açıklamak için yeni teoriler geliştirilmiştir (Seyidoğlu, 2007: 101).

“Yeni dış ticaret teorilerinin temel özelliği, geleneksel dış ticaret temel varsayımları olan tam rekabet ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımlarını terk ederek, ölçeğe göre artan getiri ve eksik rekabet piyasalarını analizin temel line almasıdır” (Akkoyunlu, 1996: 71). Aşğıda söz konusu 1960 sonrasında ortaya atılan dış ticaret teorilerinden bazıları yer almaktadır.

1.3.3.1. Nitelikli İşgücü Kuramı

Her ülkede emeğin kalitesi birbirinden farklıdır. Ülkelerin bazılarında işgücünün verimliliğini ve kalitesini yükseltmek için yapılan eğitim yatırımları emeğin kalitesini yükseltip üretimde etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamaktadır (Karluk, 2013: 189).

“Keasing ve Kenen gibi yazarlar, sanayi ülkeleri arasındaki dış ticaretin büyük bir bölümünün nitelikli işgücü farklılıkları ile açıklanabileceğine işaret etmişlerdir. Bu görüşe göre belirli türlerdeki mesleki veya nitelikli işgücü bakımından zengin ülkeler, üretimi büyük ölçüde bu faktörlere bağlı olan mallarda uzmanlaşırlar. Öte yandan, niteliksiz emeğe bol olarak sahip bulunan ülkeler ise ağırlıklı olarak niteliksiz emeği içeren malların üretiminde üstünlüğe sahip bulunmaktadır” (Seyidoğlu, 2007: 101).

Malların nitelikli emek-yoğun olması aynı zamanda sermaye-yoğun olduğu anlamına gelmektedir. Bu açıdan Nitelikli İşgücü Kuramı neo-faktör donatımı şeklinde de adlandırılmaktadır (Bayraktutan, 180: 2003).

1.3.3.2. Teknoloji Açığı Kuramı

Kuramın öncüsü Michael V. Posner uluslararası ticaretin ülkelerin sahip olduğu teknik farklılık ve bazı endüstrileri etkileyen gelişmelerden kaynaklandığını belirtmiştir (Posner, 1961: 323). “Malın ilk icat edilmesi ile başkaları tarafından taklit edilmesi arasındaki gecikme süreci üzerinde durduğu için buna ‘gecikmeli taklit hipotezi’ (imitation lag hypothesis) de denir” (Seyidoğlu, 2007: 102).

Kuramın varsayımlarına göre: faktör donanımının ticareti belirlediği geleneksel dış ticaret varsayımının aksine ticaret faktör donanımını belirler. Emek faktörü heterojendir. Üretim faktörleri ülkeler arasında hareketlidir. Dış ticareti yapılan mallar işgücüne yapılan yatırım tarafından belirlenir. Üretim fonksiyonları ülkeler arasında farklıdır. Ülkelerin kendileri değil sanayileri karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Teknik bilgiye ulaşmak kolay değildir. Piyasa yapısı monopol ve oligopol gibidir. Teknolojik yenilik taklit ve talep gecikmesiyle belirlenir ve dış ticareti belirleyen en önemli üretim faktörü teknolojidir (Karluk, 2013: 180).

Buna göre yeni bir ürün veya üretim tekniği bulan sanayileşmiş ülkeler söz konusu yeniliğin ilk üreticileri ve ihracatçıları olurlar. Daha sonra gelişmekte olan ülkeler de çeşitli yollarla yeni teknolojiyi elde ederler ve sahip oldukları bol, ucuz işgücü sayesinde malı veya teknolojiyi icat eden ülkeye nazaran üretimi düşük maliyetle gerçekleştirip ihraç ederler. Maliyet avantajına sahip az gelişmiş ülke ile rekabet edemeyen malın ilk icatçısı ülke ise malı ithal etmeye başlar (Seyidoğlu, 2007: 102).

“Yeni ürünü piyasaya süren firmanın aşırı kar elde etmesi, başka firmaları da bu ürünü üretmeye zorlayacaktır. Ancak bu firmanın yeni ürünü üretebilmelerine kadar geçen süreçte üç tür gecikme söz konusudur. Birincisi, yeni ürün karşısında diğer firmaların teknik bilgi düzeyine, ürünün teknolojisine, pazar şartlarına, maliyet hesaplarına bağlı olarak geçen öğrenme ve gecikmesinin toplamı olan yurt içi gecikme süresidir. İkincisi, yerli firmanın bir rekabet ihtimaline karşı tepki verme süresidir. Dış tepki gecikmesi, iç tepki gecikmesi ve öğrenme süresinin toplamı olan taklit

gecikmesidir. Üçüncüsü ise, tüketici davranışına bağlı olarak yerli üreticinin tepki vermesini sağlayan talep gecikmesidir. Bu süre, talebe bağlı olarak uzun olabileceği gibi hiç gerçekleşmeyebilir de” (Karluk, 2013: 183).

Teknoloji açığı modeline göre yeni mallar ihraç eden ve diğer ülkelerde yeni malların üretiminde kullanılan teknolojiyi kendi üretiminde kullanan ülkeler dış ticarete dinamizmi elde edecektir. Dış ticaretin belirlenmesinin teknolojiden kaynaklı yeni ürünler tarafından belirlenmesi demek ihracatı sadece yeni ürüne sahip ülkelerin yapabileceği anlamına gelir. Bu durum dış ticareti açıklamada yetersiz olup buradaki açıklık ürün dönemleri kuramı ile kısmen giderilmektedir (Karluk, 2013: 183).

1.3.3.3. Ürün Dönemleri Kuramı

Williams, Kindleberger, MacDougall, Hoffmeyer ve Burenstam-Linder gibi yazarların çalışmalarından esinlenen kuramın öncüsü Vernon (1966: 190-191), yenilik süresinin ölçülmesi (ürün gelişiminin dönemleri), ölçek ekonomileri, bilgisizlik ve belirsizliğin ticaret modelleri üzerindeki etkisi üzerinde durmuştur. Ürün devreleri analizi, uluslararası ticaretin ürün ağını bir ürünün icadından teknolojsi ile beraber standart hale gelmesine kadar geçirilen aşamaların özelliklerinden yola çıkarak açıklamayı amaçlamaktadır (Berksoy, 1982: 119).

Ürün dönemleri varsayımlarına göre: karşılaştırmalı üstünlük ürünün hangi devrede olduğuna bağlıdır. Teknik bilgiyi elde etmek kolay değildir. Dışsal ekonomiler ve ölçek ekonomileri geçerlidir. Ülkeler arasında tüketicilerin zevk ve tercihleri farklıdır. Monopol ve oligopol piyasalar geçerlidir. Çokuluslu şirketler vardır. Uluslararası mal hareketleri sermaye hareketleri tarafından etkilenir (Karluk, 2013: 183-184).

Ürün dönemleri kuramı, teknoloji açığı kuramının geliştirilmiş biçimidir. Vernon’a göre, yüksek eğitilmiş işgücü ve Ar- Ge harcamasının yüksek olmasının sonucu olarak teknolojik ilerleme ve yeni ürünlerin geliştirilmesi sanayi ülkelerinde meydana gelir. Teoremin ilk aşamasına göre icadı yeni olan ürünün üretimi az miktarda olur ve ihracatı yapılmaz çünkü ürün hakkında geri bildirim almak için tüketicinin üretim yerine yakın olması istenir. Yine bu aşamada üretimle ilgili sorunlar çözülür ve ürün geliştirilmeye devam edilir. İkinci aşamada ürün gelişimi tamamlanarak ürünün dışsattımı

gerçekleştirilir. Ama yeni tekniği icat eden ülke bu aşamada yeni tekniği halen elinde tutmaktadır (Seyidoğlu, 2007: 103).

Üçüncü aşamaya gelindiğinde ürün standartlaşmıştır artık. Lisans verme yoluyla işgücü maliyetinin düşük olduğu ülkelerde üretim başlar ve hızlanır. Artık yeniliği icat eden ülkenin ihracatı eskisi gibi yüksek değildir. Dördüncü aşamada icatçı ülkenin üretimi hızla düşer ve ithal malı ile iç piyasa ihtiyacını karşılar. Bu aşamada tüm üreticiler yeni teknoloji hakkında tam bilgiye sahiptir. Son aşamada ise yeniliği icat eden ülke iç piyasadan tamamen silinince ürün devreleri tamamlanmış olur. Bu süreç sırasında kesintisiz bir şekilde yeni ürünlerin icadı da devam etmektedir (Seyidoğlu, 2007: 104).

1.3.3.4. Tercihlerde Benzerlik Kuramı

Tercihlerde benzerlik kuramı, Linder tarafından 1961 yılında ortaya atılmıştır. Dış ticaret teorisine ilk kez talep açısından bakan iktisatçılardan biri olan Linder'in teorisi tamamen arz yönlü olan faktör donatımı teorisinin yerini almıştır. Linder teorisine göre sanayi ürünlerinin alım-satımı tüketim tercihleri ve gelir düzeyleri benzer olan ülkeler arasında gerçekleşir. Bu açıdan tercihlerde benzerlik kuramı, heterojen, zevklerin ve ölçek ekonomilerinin önem arz ettiği sanayi ürünlerinin ticaretini açıklamak üzere kurulmuştur. Ülkelerin tercihlerinin veya taleplerinin benzerliğinde kullanılan ölçüt ise kişi başına düşen gelir düzeyidir (Atik, 2006: 34).

Bir ülkede üreticiler halk tarafından çoğunlukla tercih edilen ürünleri üretirler. Zaman içinde bu alanda uzmanlaşırlar ve gelir düzeyi ile zevk ve tercihleri kendi ülkeleriyle benzer olan ülkelere ihraç ederler. Öte taraftan tüketim alışkanlığı bakımından azınlıkta kalan düşük veya yüksek gelirlilerin talebi ise kendi zevk ve tercihlerine benzer ülkelerden ithalat yaparlar. Böylece sanayi malları ticareti benzer gelir düzeyi ve tercihlere sahip olan ülkeler arasında yoğunlaşır (Seyidoğlu, 2007: 105).

Gelişmiş ülkelerin dış ticaretini açıklamada başarılı olan tercihlerde benzerlik kuramı gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Kurama göre sanayileşmiş bir ülke ile gelişmekte olan bir ülkenin ticaret yapma potansiyeli düşüktür (Çatalbaş, 2014: 146).

1.3.3.5. Endüstri-içi Ticaret Kuramı

Ricardo, Heckscher- Ohlin gibi standart dış ticaret modellerinin varsayımlarıyla bağdaşmayan, endüstri-içi ticaret olarak bilinen olguya göre, bir ülkeye ait birçok önemli endüstrinin malları aynı anda hem ihraç hem de ithal edilir (Grubel ve Lloyd, 1971: 494).

Gelişmişlik açısından birbirine benzer yapıdaki ülkeler arasındaki Endüstri-içi ticaretin gelişimini ölçmek için geliştirilen indeksin öncüsü Balassa olup, indeksi Grubel-Llyod daha kapsamlı hale getirmişlerdir (Karluk, 2013: 155). “Endüstri-içi ticaret ölçek ekonomilerinden ve mal farklılaştırmasından kaynaklanmaktadır. Aynı faktör donatımı ve teknolojiye sahip ülkeler arasındaki ticaretin daha çok endüstri-içi nitelikte olduğu görülmektedir. Endüstri-içi ticareti (T) ölçmede yaygın olarak Grubel-Lloyd indeksi kullanılır. Bunun formülü aşağıdaki gibidir:

$$T = 1 - \frac{I X - M I}{X + M} \quad (1)$$

Formül (1)'de X, belli bir mal veya mal grubunun ihracatını, M de onun ithalatını gösterir. Paydaki dikey çizgiler mutlak değerleri yansıtmaları içindir. Buna göre indeks 0 ile 1 arasında değişir. Eğer ülke, söz konusu malı yalnızca ithal veya yalnızca ihraç ediyorsa (yani endüstri-içi ticaret yoksa) indeks sıfırdır. Eğer aynı malın ithal ve ihracı birbirine eşitse indeks 1 olur ve bu durumda endüstri-içi ticaret maksimumuna ulaşmıştır” (Seyidoğlu, 2007: 109).

1.3.3.6. Ölçek Ekonomileri Kuramı

Faktör Donatımı teorisi varsayımlarından olan sabit getiri koşullarının aksine ölçek ekonomileri kuramına göre üretim arttıkça maliyet azalır ve artan getiri söz konusu olur. Böylece ölçek ekonomileri sayesinde ülkeler her açıdan aynı olsa bile dış ticaret karlı olur. Ölçek ekonomisi sağlayan mallar rekabet üstünlüğünden dolayı büyük firmalar tarafından üretilir. Söz konusu üstünlüğün belirleyicisi ise ölçek ekonomisinin içsel veya dışsal olmasına bağlıdır (Seyidoğlu, 2007: 106).

Yurtiçi pazarı geniş olan ülkeler hem içsel hem de dışsal ölçek ekonomilerden dolayı azalan maliyetlerden faydalanırlar. Ürettikleri ürünleri düşük maliyet avantajıyla ihraç ederler (Karluk, 2013: 157).

İçsel ekonomilerde büyük firmalar karşılaştırmalı üstünlük elde etmek için üretimlerini artırırılar dolayısıyla da ortalama maliyetleri düşer. Dışsal ekonomilerde ise endüstri büyüdükçe endüstrideki bütün firmaların ortalama maliyeti düştüğü için büyük firmaların maliyet üstünlüğü söz konusu olmaz (Karluk, 2013: 158). İçsel ekonomilerin mevcut olduğu endüstrilerde büyük firmaların elde ettiği maliyet avantajından dolayı eksik rekabet piyasası geçerli olur. Böylece firmalar monopolcü gücüne sahip olarak üretim miktarını, dolayısıyla da satış fiyatını belirleyebilirler (Seyidoğlu, 2007: 106).

Ölçek ekonomilerinin dış ticaret açısından bazı avantajları vardır. Yurtiçinde ihtiyaç duyulan malları üretmek yerine ülke ölçek ekonomisine sahip az sayıdaki endüstride uzmanlaşır ve maliyetlerini düşürür. Diğer malları ise ithal ederek benzer tercihlere sahip ülkeler arasında bile karlı ticaretin gerçekleşmesini sağlar. Ölçek ekonomileri sayesinde uluslararası aynı ürünün çeşitli türlerinin üretilmesine, dolayısıyla da tüketici refahının artmasına katkıda bulunur. Ölçek ekonomilerinin bir diğer faydası ise firmalar için tüketici sayısının artmasıdır. Ülkeler iç pazarda çoğunluğun talep ettiği ürünün üretilmesinde uzmanlaşırlar. Azınlık olarak kalan diğer tüketicilerin taleplerini üreterek karşılamak ise oldukça maliyetli olacağı için azınlığın talebi ithalat ile karşılanır. Sonuç olarak tüketiciler diğer ülkelerde üretilen tüm ürünlere ulaşma imkanı elde ederler. Buradan, farklılaştırılmış mallar üzerinden yapılan endüstri-içi ticaretin gerçekleşme şekli ölçek ekonomileri sayesinde daha iyi anlaşılacaktır (Seyidoğlu, 2007: 107).

Endüstri-içi ticaret ve ölçek ekonomileri arasındaki ilişkiyi inceleyen Clark (2010: 190-192), düşük ölçek ekonomilerine sahip endüstrilerin genellikle yüksek endüstri-içi ticarete sahip olduğunu belirtmektedir.

1.3.3.7. Monopolcü Rekabet Kuramı

Faktör Donatımı Kuramının varsayımına göre tam rekabet piyasasının homojenlik koşulunun geçerli olduğu ticarete, aynı malın hem ihraç hem de ithal edilmesi söz konusu değildir. Günümüzde başta sanayi malları olmak üzere uluslararası ticarete konu olan

mallar farklılaştırılmış, heterojen mallardır. Gerçek hayatta mallar homojen olsa da sırf marka olduğundan dolayı tercih sebebi olabilir (Seyidoğlu, 2007: 107).

Monopolcü rekabet piyasası az miktarda sanayi malı üzerinde üretimi artırıp ölçeye göre artan verim elde eden ölçek ekonomilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ölçek ekonomilerinden faydalanma isteği firmaları daha az çeşit mal üretmeye iter. Böylece firmalar söz konusu malların üretiminde maliyet avantajı nedeniyle uzmanlaşır ve malları ihraç eder. Ülkeler ihtiyaç duyduğu diğer malları ise ithal eder. Monopolcü rekabet kuramı aynı faktör donanımı olan sanayileşmiş ülkelerin iki-yönlü ticaretini açıklamada kullanılır (Seyidoğlu, 2007: 108).

Monopolcü Rekabet Kuramı dış ticarete çeşitli açılardan katkı sağlamaktadır. Bunlardan biri firmalar ihracat yapmak amacıyla üretimlerini artırdıkça birim maliyet düşmekte ve kaynakların daha verimli kullanılması söz konusu olmaktadır. Bir diğer katkı ise yurtiçinde üretilmeyen malın ithalat yolu ile sağlanarak tüketicinin refahının yükselmesidir (Seyidoğlu, 2007: 108- 109).

1.3.3.8. Çekim Modeli Kuramı

Ticarette çekim modeli İngiliz fizikçi Isaac Newton'un 'Yerçekimi Yasası'na dayandırılarak kullanılmaktadır. Newton'un yerçekimi yasasına göre: "cisimler birbirlerini kütleleri ile doğru, aralarındaki uzaklık ile ters orantılı olarak çekerler" (Karagöz ve Karagöz, 2009: 129).

Çekim modelinin uluslararası iktisat alanındaki uygulamasına göre iki ülkenin ticaret hacmi milli gelirleri ile doğru orantılı, aralarındaki mesafeyle ters orantılıdır. Ulaştırma maliyetlerinin yüksek olmasından dolayı ülkeler arasındaki mesafe dış ticareti olumsuz etkilemektedir. Buna karşın ticaret hacminin milli gelirin yüksek olmasına bağlı olmasının nedeni ise ülkelerin milli gelirleri arttıkça ithalat ve ihracat kapasitesinin artmasıdır (Tatlıcı ve Kızıltan, 2011: 288). Çekim yasasının ticarete uygulanmasının matematiksel ifadesi aşağıdaki gibidir (Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012: 12):

$$T_{ij} = A \times Y_i \times Y_j / D_{ij} \quad (2)$$

Dünya ticaretinin çekim modeli olarak bilinen eşitlik (2)'de; A: Sabit terimi, T_{ij} : i ve j ülkeleri arasındaki ticaret hacmini, Y_i : i ülkesinin milli gelirini, Y_j : j ülkesinin milli gelirini, D_{ij} ise iki ülke arasındaki mesafeyi ifade etmektedir.

Çekim modeli 1860'lı yıllarda H. Carey tarafından sosyal bilimler alanında ilk kez uygulanmıştır. Diğer birçok alanda kullanılan modelin dış ticarete uygulanması ise yaklaşık yüz yıl sonra (1960'lı yıllarda) gerçekleştirilmiştir. Çekim modeli günümüzde gerçekleştirilen uluslararası ticareti açıklamada kullanılan en popüler modellerden biridir (Kapkara, 2015: 30).

“Tinbergen (1962) ve Pöyhönen (1963)'in ilk kez ekonometrik uygulamasını yaptıkları ve Linnemann'ın (1966) başka açıklayıcı değişkenler ekleyerek uluslararası ticaret akımlarının analizinde kullandığı çekim modelinin sağlam teorik temellere oturtulması ise çok daha sonraları Anderson (1979) ve Bergstrand (1985) tarafından gerçekleştirilmiştir” (Karagöz, 2008: 152).

Çekim modeli iktisadi açıdan hiçbir teorik altyapıya sahip olmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Buna rağmen karşılıklı ticaret akımlarını açıklamada deneysel olarak başarılı ve alternatif dış ticaret teorileri için uygulanabilir olması nedeniyle kullanımı çok kısa sürede yaygın hale gelmiştir (Golovko, 2009: 4).

1.3.3.9. Ürün Farklılaştırması Kuramı

Ürün farklılaştırması kuramı dış ticarete ilk kez P. R. Krugman ve K. J. Lancaster tarafından geliştirilmiştir (Akkoyunlu, 1996: 76).

Bir firmanın ürettiği mal kalite açısından diğer firmaların ürettiği mallarla aynı bile olsa tüketici o malın farklı olduğu yönünde bir algıya sahip olabilir. Bu durum ürün farklılaştırmasına gidilmesi için yeterli bir nedendir. Ürün farklılaştırması kuramı varsayımına göre firmaların ürettikleri mallar piyasada üretilen veya üretilecek malların tam ikamesi olmamaktadır. Bu açıdan firmalar bir monopolcü gücü elde etmekte ve her firma negatif eğimli bir talep eğrisine sahip olmaktadır. Firmalar arasında oligopolistik etkileşimin oluşmasını önleyen unsurlar ise ürün ve firma sayısının çok olmasıdır (Öztürk, 2012: 50- 51).

Dış ticaret yolu ile piyasadaki her firmanın pazar payı genişlemekte ve ölçek ekonomileri sayesinde birim maliyeti düşmektedir. Böylece ürün çeşitliliği artmakta ve tüketiciler daha düşük fiyattan ürünleri tüketebilme imkanı elde etmektedirler (Öztürk, 2012: 51).

1.3.3.10. Rekabetçi Üstünlükler Kuramı

Kuramın öncüsü Porter'a göre, ulusal değerler arasındaki fark, kültür, iktisadi yapı, kurumlar ve tarih gibi faktörler ülkelerin rekabet gücünün oluşumuna katkıda bulunur. Her ülkenin sahip olduğu rekabet gücünün şeklinde dikkate değer farklılıklar vardır. Hiçbir ülkenin endüstrilerin tamamı veya çoğunda rekabet üstünlüğü elde etmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla ülkeler sadece bazı endüstrilerde başarılıdırlar. Yaygın görüşe göre emek maliyeti, faiz oranları, döviz kuru ve ölçek ekonomileri rekabeti belirleyen önemli faktörlerdir. Firmaların rekabetçi üstünlük elde etmelerini sağlayan en önemli etken ise inovasyondur (Porter, 1990: 74).

Yeni firmaların oluşmasını ve nasıl rekabet edeceklerini öğrenmek için ulusal ortamı yaratan dört belirleyici vardır. Bu belirleyicilerden birincisi nitelikli işgücü, altyapı gibi ulusun sahip olduğu faktör durumudur. İkincisi endüstrinin mal ve hizmetlerine olan iç talep durumudur. Uluslararası rekabeti belirleyen üçüncü unsur endüstriyle bağlantılı ve endüstriyi destekleyen endüstrilerin olmasıdır. Dördüncü unsur ise firmanın iç rekabetinin yanı sıra nasıl yönetildiği ve organize edildiği gibi firmanın stratejisi, yapısı ve rekabetçiliğidir (Porter, 1990: 77).

Rekabetçi üstünlükler kuramına göre, ülkelerarası rekabetin konusu ürünlerin fiyatı veya kalitesi değildir. Uluslar çokuluslu şirketler için ülkelerini daha cazip hale getirmeye çalışarak rekabet etmektedir. Bu açıdan hükümetlerin dış ticaret politikaları güçlü ve yaygın bir iletişim ve ulaşım ağı oluşturmaya yönelik olmalıdır. Firmaların fiyat rekabetinin yanı sıra esnek üretim sistemi sağlayan kaliteyle ilgili fiyat dışı, yani hizmet rekabetinin olması firmaya üstünlük sağlamaktadır (Öztürk, 2012: 53).

Günümüz dünyasında fordist üretim yerine talep kaynaklı postfordist üretim, yani esnek üretim yapılmaktadır. Ölçek ekonomilerinin geçerliliğini yitirdiği esnek üretimde benzer girdiler ile fabrika içinde küçük değişikliklerle ve çok az zaman kaybı ile tüketici tercihlerine yönelik üretim yapılabilmektedir. Esnek üretim beraberinde kapsam

ekonomilerini getirmektedir. Kapsam ekonomileri aynı veya benzer girdi ile üretim teknolojisinin esnek olmasıyla farklı iki ürün veya bir ürünün farklı çeşitlerinin üretilmesi mümkündür. Böylece firma daha az maliyetle hem ürün farklılaşmasına gidebilmekte hem de kalite rekabeti üstünlüğü sağlayabilmektedir (Öztürk, 2012: 54).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

2.1. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye'nin dış ticaretinde konjonktüre göre çeşitli politikalar izlenmiştir. 1930-1950 yıllarında devletçi bir ekonomi politikası yürütülmekteyken 1950'den 1962'ye kadar kısmen liberal bir ekonomi politikası izlenmiştir. İktisadi ortam gereği 1963'te planlı kalkınma dönemine girilmiştir. Dünya ülkelerinde meydana gelen gelişmelerin etkisiyle Türkiye'de 24 Ocak 1980'de ihracata dayalı büyüme politikası ile dışa açılma dönemine geçilmiştir.

2.1.1. 1923- 1930 Döneminde Dış Ticaretin Durumu

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan dış alemle olan iktisadi yapının temel özellikleri ana hatlarıyla şöyle sıralanabilir; İmparatorluğun son çeyreğinde Osmanlı dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, işlenmiş sanayi ürününde ise ithalatçı konumundaydı. Sanayi devrimine ayak uyduramayan İmparatorluk, devrimin itici gücü olan tekstilde önceleri kendi kendine yeterliyken 20. yüzyılın başlarında tekstil ürünlerinin %80-90'ını ithal etmek durumunda kalmıştır (Tunçay vd., 1997: IV, 268).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde kapitülasyonların kabulü ve sanayi devriminin hızlanmasıyla Batı Avrupa ülkelerinin ürünlerine bağımlı hale gelmesi gibi nedenler İmparatorluğun yıkılmaya başlamasıyla beraber dış açıkların gittikçe artarak süreklilik kazanmasına neden olmuştur (Alkin, 1990: 221).

1923-1929 Cumhuriyetin kuruluş yıllarında iktisadi bağımsızlık hedeflenmiş, bu doğrultuda 1923 yılının Şubat ayında İzmir'de bir İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir. (Kepenek ve Yentürk, 2011: 33). İktisat Kongresi'nde yerli sanayinin korunması ve teşvik edilmesi adına birtakım kararlar alınmıştır. Bu kararlar; yurtiçi talebi karşılayacak

miktarda üretimin yapılabildiği takdirde ürün ithalatının ağır vergiler ile yasaklanması, yurtiçinde var olan hammaddenin ithalatının da vergilerle yasaklanması ancak yurtiçinde var olmayan ve sanayi için gerekli olan hammadde ve tüm araç gereçlerin ithalatının gümrük vergisinden muaf tutulması, ulaşım hizmetinde yerli sanayi ürünleri için düşük maliyetli taşıma tarifelerinin kabul edilmesi ve Teşvik-i Sanayi Kanununun İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların uygulanması için yeniden düzenlenmesi şeklinde özetlenebilir (Aykut Seymen, 2000:229-230).

Kongrede ayrıca iktisadi gelişim için sermayeye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş olup kanunlara uyulduğu takdirde yabancı sermayedarların Türkiye'de yatırım yapabileceği ifade edilmiştir. Böylece yabancı sermaye, devletin kontrolünde teminat altına alınarak girişine izin verilmiştir (Ökçün, 1997: 211).

Lozan Antlaşması ile 1923'ten 1929'a kadar Türkiye'nin dış ticaretine bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Buna göre Türkiye ne ithalatta ne de ihracatta hiçbir gümrük tarifesi uygulayamayacaktı. Türkiye ilk kez 1929'da gümrük tarifesi uygulayabilmiştir (Kıyak, 2005). Buradan Lozan Antlaşmasından dolayı zorunlu bir serbest dış ticaret politikası izlendiği, dolayısıyla da İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların tam olarak uygulanamadığı açıkça anlaşılmaktadır.

1929 yılına kadar gümrük tarifelerinde değişiklik yapamayan hükümet yerli üretimi olmayan çay, kahve, benzin gibi ürünlerin ithalatına yüksek harcama vergileri uygulamıştır. Kibrit, sigara, şeker, gaz yağı, benzin, alkollü içecekler, barut ve patlayıcı maddeler gibi ürünlerin ithalatında da tekeller meydana gelmiştir. 1923-1929 yılları arasında sanayi bitkisi ve hammaddeler ihracatta en büyük payı alırken tarım ürünleri ikinci sırayı almıştır. İthalatta ise en yüksek pay tüketim maddelerine ait olup ikinci sırada hammaddeler yer almıştır (Ünlü, 2012: 111-112).

1923-1929 dönemi Türkiye'nin dış ticaret verilerine göre 1923 yılında yaklaşık 51 milyon dolar olan ihracat miktarı 1925 yılına kadar artarak 103 milyon dolara yaklaşmıştır. 1925'ten sonra 1928 yılı dışında ihracat miktarı her yıl düşüş göstermiş olup 1929'da 74 milyon dolara kadar gerilemiştir. Bu miktar 1925 yılı ihracat miktarının

%25'inden daha düşük bir seviyede meydana gelmiştir. İthalatın durumu da benzer bir seyir izlemiştir. 1923 yılında 87 milyon dolara yaklaşan ithalat miktarı 1925'e kadar artarak yaklaşık 130 milyon \$ seviyesinde meydana gelmiştir. 1927 yılında düşüş gösteren söz konusu miktar 1929'a gelindiğinde yaklaşık 124 milyon \$ ile Cumhuriyet tarihinin en yüksek seviyesine ulaşmıştır (bkz. Tablo: 2.1).

1923-29 döneminde dış ticaret açığı 18 milyon \$ ile 1924 yılında en düşük seviyede gerçekleşirken 1929 yılında yaklaşık 49 milyon \$ ile en yüksek seviyede meydana gelmiştir. 1923'te 138 milyon \$ ile dış ticaret hacmi 1925 yılında en yüksek seviyede meydana gelerek 232 milyon dolara ulaşmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı en düşük 1923'te %58 seviyesiyle, en yüksek düzeyde ise sonraki yıl %82 seviyesi ile meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.1).

Tablo 2.1: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %):1923-1929

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
1923	50.790	86.872	-36.082	137.662	58.5
1924	82.435	100.462	-18.027	182.897	82.1
1925	102.700	128.953	-26.253	231.653	79.6
1926	96.437	121.411	-24.974	217.848	79.4
1927	80.749	107.752	-27.003	188.501	74.9
1928	88.278	113.710	-25.432	201.988	77.6
1929	74.827	123.558	-48.731	198.385	60.6

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

Lozan Antlaşmasının, 1916 tarihli gümrük vergisinin ve 1918 tarihli gümrük kanununun geçerliliği 1929'da sona ermiştir. 1929 yılı dünya genelinde yaşanan ekonomik bir bunalımın patlak verdiği bir yıl olmuştur. Söz konusu bunalımdan önemli derecede etkilenen Türkiye, dış ticaretinde birtakım önlemler almıştır. Bu önlemler; ithalat artışını önlemek, dış borçlara ödenen taksitlerin ödemeler dengesine olan etkilerini azaltmak, yerli sanayiye destekleyip korumak ve devlet gelirini arttırmak amacıyla esaslı gümrük vergilerini yürürlüğe koymak şeklinde sıralanabilir (Aykut Seymen, 2000: 230).

2.1.2. 1930-1950 Döneminde Dış Ticaretin Durumu

Türkiye'nin de önemli ölçüde etkilendiği 1929 Ekonomik Buhranından sonra liberal ekonomi politikası yerini kamu girişimine bırakmıştır (Güneş, 2012: 19-20). 1930'larda dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de devletin ağırlıklı olduğu planlama

modeli benimsenmiştir. Buna göre; gümrük vergileri çok geniş ölçüde uygulanmış, sanayileşme ithal ikameci bir hedefe dayandırılmış, döviz denetimi sıkı bir şekilde takip edilmiş, sermaye hareketliliği kısıtlanmış ve sabit kur rejimi uygulanmıştır (Eğilmez ve Kumcu, 2012: 350-351).

Devletçi ekonomi politikasının yürütüldüğü dönemde temel amaç ticaret açığının meydana gelmesini önlemektir. Bu doğrultuda dış ticaret çoğunlukla ikili anlaşmalar yapılarak yürütülmüştür. Bu dönemde Türkiye kendi mallarını ithal eden ülkelere mal ithal etmiş, ikili anlaşmaların olduğu malların ithalinde ise herhangi bir sınırlama getirmemiştir. Birçok ülke ile takas (clearing) anlaşmaları yapılarak ihracat karşılığında ithalat uygulaması yürütülmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında dış ticarete sınırlama getirilmiştir. Savaş yıllarında Türkiye'nin tarım ürünlerine ve krom gibi madenlerine dış talep artmış olup bu durum ihracatın artmasını sağlamıştır (Kepenek ve Yentürk, 2011: 79).

Savaş yıllarında yeni yatırımların olmaması ve ekonomik ihtiyaçların giderilememiş olmasından dolayı savaştan sonra dış talepte artış olmuştur. Söz konusu talep baskısını önlemek amacıyla 1946'da %116 oranında devalüasyon yapılmıştır (Aykut Seymen, 2000: 232). “Burada amaç ithalatın kısılmasını sağlamak ve ihraç mallarının dolar bazında fiyatının düşürülmesiyle ihracatı arttırmak olmuştur. 1946 yılının sonuna gelindiğinde ise, artık devletçi ve korumacı politikalar gündemden silinmiştir” (Tunalı, 2008: 35).

İhracatın arttırılamaması ve finansal istikrarın sağlanamaması gibi nedenlerden dolayı yapılan devalüasyon başarılı olamamıştır. 1948 yılına kadar dış ticaret politikası istikrarsız olup, günün ihtiyaçlarına göre yürütülmüştür. İlk olarak 1948 yılında ihracat ve ithalat rejimleri Ticaret Bakanlığı tarafından yürütülmüştür. Öte yandan Türkiye'nin sonraki yıllarda dış ticaret rejiminin temelleri 1949 yılında yürürlüğe giren Gümrük Kanunu ile atılmıştır (Aykut Seymen, 2000, 232).

Devletçi ekonomi politikalarının hakim olduğu 1930-1950 yılları arası dönemde Türkiye'nin dış ticareti 1930'dan 1946'ya kadar 1938 yılı haricinde tüm yıllarda fazla

vermiştir. Söz konusu dış fazla ülkenin döviz stoklarında artış olduğunu ve 1929 Ekonomik Buhranı ile II. Dünya Savaşı süreçlerini dış ticaret açısından güçlü bir şekilde atlattığı anlaşılmaktadır. 1947'den 1950'ye kadar ise dış ticaret açığı meydana gelmiştir. Dış ticaret açığının meydana geldiği yıllarda önceki yıllara göre ihracatta artış olmasının yanı sıra ithalatın da artış göstermesi dış denge açığına yol açmıştır. Dış ticaret fazlasının 95 milyon \$ ile en yüksek olduğu yıl 1946 yılı olup ihracat ithalatı neredeyse ikiye katlamıştır. 1929 Ekonomik Buhranından sonra 1932'ye kadar düşen ihracat miktarı takip eden bazı yıllarda düşmesine rağmen artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 1950'ye geldiğinde ise ihracat 263 milyon doları geçmiştir (bkz. Tablo: 2.2).

Tablo 2.2: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1930-1950

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
1930	71.380	69.540	1.840	140.920	102.6
1931	60.226	59.935	291	120.161	100.5
1932	47.972	40.718	7.254	88.690	117.8
1933	58.065	45.091	12.974	103.156	128.8
1934	73.007	68.761	4.246	141.768	106.2
1935	76.232	70.635	5.597	146.867	107.9
1936	93.670	73.619	20.051	167.289	127.2
1937	109.225	90.540	18.685	199.765	120.6
1938	115.019	118.899	-3.880	233.918	96.7
1939	99.647	92.498	7.149	192.145	107.7
1940	80.904	50.035	30.869	130.939	161.7
1941	91.056	55.349	35.707	146.405	164.5
1942	126.115	112.879	13.236	238.994	111.7
1943	196.734	155.340	41.394	352.074	126.6
1944	177.952	126.230	51.722	304.182	141.0
1945	168.264	96.969	71.295	265.233	173.5
1946	214.580	118.889	95.691	333.469	180.5
1947	223.301	244.644	-21.343	467.945	91.3
1948	196.799	275.053	-78.254	471.852	71.5
1949	247.825	290.220	-42.395	538.045	85.4
1950	263.424	285.664	-22.240	549.088	92.2

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

1930 yılında 141 milyon \$ olan dış ticaret hacmi 1932'de 89 milyon dolara düşmüştür. Takip eden yıllarda artış gösteren dış ticaret hacmi 1938'de 234 milyon dolara kadar yükselmiştir. 1939 ve 1940 yıllarında düşen hacim 1950'ye kadar 1944 ve 1945 yılları haricinde her yıl artış göstererek 1950'de 549 milyon \$ değerinde meydana gelmiştir. 1930-1950 döneminde 1938 yılı ve 1947-1950 yılları dışında ihracatın ithalatı karşılama oranı %100'ün üzerinde gerçekleşmiştir. Söz konusu dönem aralığında ihracatın ithalatı karşılama oranı en yüksek 1946'da %180 ve en düşük 1948'de %71 oranında meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.2).

2.1.3. 1950-1960 Döneminde Dış Ticaretin Durumu

1950-1960 döneminde kısmi liberal bir iktisat politikası uygulanmıştır. Bu dönemde devletin ekonomideki yeri küçültülmüş, iktisadi kalkınmanın özel kesim eliyle sağlanması hedeflenmiştir. İktisadi serbestiyi sağlamak amacıyla 1950'de ithalat %60'tan fazla serbestleştirilmiş, fiyat kontrolleri kaldırılmıştır. Öte yandan yabancı sermaye girişini teşvik etmek için birtakım düzenlemeler yapılarak iktisadi serbesti hedeflenmiştir (Şahin, 2012: 101).

Kısmi liberalizasyonun uygulandığı dönemde özel kesim önceki dönemlere nazaran dikkatte değer bir gelişme göstermiştir. Buna rağmen devletin ekonomideki yerinde pek bir daralma olmamıştır. Söz konusu dönemde kamu kesimi sanayi ve hizmet sektörlerinde gelişmeyi devam ettirmiştir (Şahin, 2012: 102).

1950-1960 döneminin başlarında uygulanan iktisat politikası dış aleme açık bir politika niteliğindedir. Büyük ölçüde serbestleştirilen ithalatın yanı sıra ikili anlaşmalar ve takas uygulamaları da rafa kaldırılmıştır. Yabancı sermayeyi teşvik kanununun yürürlüğe girmesinden sonra yabancı sermaye girişi beklenen düzeyde gerçekleşmemiş, döviz ve altın rezervleri ise kısa sürede erimiştir. Söz konusu durumun doğal bir sonucu olarak dış ticaret açıkları genişlemiştir. 1952'de dış ticaret tekrardan kontrol altına alınmış, 1953'te ise liberalizasyon tamamen terkedilmiştir (Şahin, 2012: 104-105).

Tablo 2.3: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %):1951-1962

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
1951	314.082	402.086	-88.004	716.168	78.1
1952	362.914	555.920	-193.006	918.834	65.3
1953	396.061	532.533	-136.472	928.594	74.4
1954	334.924	478.359	-143.435	813.283	70.0
1955	313.346	497.637	-184.291	810.983	63.0
1956	304.990	407.340	-102.350	712.330	74.9
1957	345.217	397.125	-51.908	742.342	86.9
1958	247.271	315.098	-67.827	562.369	78.5
1959	353.799	469.982	-116.183	823.781	75.3
1960	320.731	468.186	-147.455	788.917	68.5
1961	346.740	507.205	-160.465	853.945	68.4
1962	381.197	619.447	-238.250	1.000.644	61.5

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

Türkiye'nin 1951-1962 dönemine ait dış ticaretinin durumu Tablo 2.3'ten yorumlanabilir. Buna göre 1952'de dış ticaret açığı önceki yıla nazaran %100'den daha yüksek bir düzeyde, -196 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir. Söz konusu açık ithalatın büyük ölçüde serbestleştirilmesinin ardından ithalatın ihracattan daha fazla artmasından kaynaklanmıştır. 1952-1953 yıllarında dış ticaret hacmi artarak 900 milyon doları aşmıştır. Dış ticaretin kontrol altına alınması akabinde 1953'te dış ticaret açığı bir miktar düşmüştür. 1953 yılında önceki yıla göre ihracat artışının yanı sıra ithalat düşüşü de meydana gelmiştir.

“1954'te ise, dış ticarete yeni kontroller ve sınırlamalar getirilmiştir. Dış açıklar bir süre dış krediler ve bağışlarla kapatılmaya çalışılmıştır. Ancak, 1953-54'ten itibaren ithal edilen bazı malların bedeli transfer edilememiştir” (Şahin, 2012: 118-119). 1954'te önceki yıla göre ihracat ve ithalat düşmüş, bunun doğal bir sonucu olarak dış ticaret hacmi de daralmıştır. İhracattaki düşüş ithalattaki düşüşü aştığından dolayı ise dış ticaret açığı artmıştır (bkz. Tablo: 2.3).

1955'te ihracat düşmeye devam ederken meydana gelen ithalat artışı dış ticaret açığının yükselmesine yol açmıştır. 1956-1958 yılları arasında dış açık önceki yıllara göre düşmüş, dış ticaret hacminde ise hissedilir bir daralma meydana gelmiştir. İthalatta azalma meydana gelmesinin yanı sıra ihracat düşüşü çok hızlı bir şekilde meydana gelmiştir. Öyle ki 1957'de 345 milyon \$ olan ihracat değeri yaklaşık 100 milyon \$ azalarak 1958'de 247 milyon \$ değerinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.3). Söz konusu yıllarda iç ve dış fiyatlar arasındaki farkın artmasının neticesinde yerli para aşırı değerlenmiş, bu yüzden ihracat yapmak zorlaşmıştır. İhracatın güçleşmesi beraberinde döviz kıtlığını getirmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da ithalatta daralma meydana gelmiş, dış ticaret bir darboğaza sürüklenmiştir (Şahin, 2012: 119-120).

Dış ticarete meydana gelen bunalım, istikrarı sağlamak adına 1956'dan itibaren birtakım önlemlerin alınmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda ithalata miktar kısıtlamaları getirilmiş, Milli Korunma Kanunu ile iç ve dış ticarete fiyat kontrolleri yapılmıştır. İhraç edilen bazı mallara ve döviz girişi sağlayan bazı işlemlere teşvik amaçlı prim ödenmiştir. Çoklu kur sistemine gidilmiş, bu sistem 1958 istikrar programı kapsamında da geçerli olmuş ancak 1960'ta kaldırılmıştır (Şahin, 2012: 120).

Aşırı değerlenen yerli para 1958 yılında yüksek oranda devalüe edilmiştir. Yapılan devalüasyon düşen ihracatın sonraki yıllarda bir nebze artmasına yardımcı olmuştur. Öte yandan zorunlu ithal mallarının alımında daralma olmuş bu durum iç fiyatların artmasına yol açmıştır. 1958 İktisadi İstikrar Tedbirleri ödemeler bilançosundaki bazı önemli eksiklikleri gidermiş olmasına rağmen ekonomik dengeyi beklenen düzeyde sağlayamamıştır (Çelebi, 2011: 60).

1959'da 354 milyon \$ olan ihracat değeri takip eden yıllarda az miktarlarda artarak 1962'de 381 milyon \$ değerine ulaşmıştır. Buna karşılık aynı yıllar aralığında ithalat artışı çok daha hızlı olmuştur. Sonuç olarak dış denge her yıl daha fazla açık vermiş olup 1962'de -238 milyon \$ ile Türkiye tarihinin rekor seviyesi gerçekleşmiştir. İthalat artışının bir diğer sonucu dış ticaret hacmini attırmasıdır. Nitekim 1962'de dış ticaret hacmi bir milyar doları aşmıştır. 1951-1962 dönem aralığında ithalatın ihracatı karşılama oranı 1957 yılı haricinde ortalama %70 oranında meydana gelmiştir. 1957 yılında ise söz konusu dönem ortalamasının oldukça üzerinde %87 oranında gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.3).

2.1.4. 1963-1980 Döneminde Dış Ticaretin Durumu

Türkiye'de 1963 yılından bu yana iktisat politikaları Devlet Planlama Teşkilatı tarafından oluşturulan beşer yıllık kalkınma planlarına göre yürütülmektedir. 1963'ten 1995'e kadar 7 plan yapılmıştır (Öztürk ve Aslanoğlu, 1998: 194). VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı ise 2001-2005 yılları arasını kapsamaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı-DPT, 2000).

Bu doğrultuda yapılan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (I.BYKP) 1963-1967 dönemini kapsamaktadır. Planlı kalkınma döneminin en belirgin özelliği ithal ikamesi ve sanayileşme hedeflerinin kalkınma planları kanalı ile uygulanmasıdır. Planlı dönemde yürütülecek dış ticaret politikası I.BYKP'de açıkça belirlenmiştir. Buna göre Türkiye'nin uluslararası uzmanlaşma ve işbirliği imkanı sağlayan bütün imkanlardan faydalanacağı ilkesi benimsenmiştir. Öte yandan yapılan karşılaştırmalı üstünlüklerden ziyade dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere göre belirlenmiş olup gelecekte dinamik fayda sağlayacağı düşünülen sektörler dış ticarete rekabet etme gücü kazanana kadar dış ticaret politikası ile korunacağı belirtilmiştir (Aykut Seymen, 2000: 233).

I.BYKP'de yerli sanayi mallarının ithal mallarla rekabetini güçleştiren engellerin kaldırılacağı belirtilmiş, miktar ve nitelik bakımından uygun şekilde üretilen malların ithalatının denetlenmesi veya tamamen yasaklanması planlanmıştır. İç fiyatların dünya fiyatlarını çok fazla aşmasını önlemek amacıyla fiyat kontrollerinin yapılması düşünülmüştür. Ayrıca 1963 yılında ihracatı teşvik etmek amacıyla 261 sayılı ihracatta vergi iadesi kanunu kabul edilmiştir (Beydemir, 2006: 36-37).

Tablo 2.4: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1963-1980

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
1963	368.087	687.616	-319.529	1.055.703	53.5
1964	410.771	537.229	-126.458	948.000	76.5
1965	463.738	571.953	-108.215	1.035.691	81.1
1966	490.508	718.269	-227.761	1.208.777	68.3
1967	522.334	684.669	-162.335	1.207.003	76.3
1968	496.419	763.659	-267.240	1.260.078	65.0
1969	536.834	801.236	-264.403	1.338.070	67.0
1970	588.476	947.604	-359.128	1.536.081	62.1
1971	676.602	1.170.840	-494.239	1.847.442	57.8
1972	884.969	1.562.550	-677.581	2.447.519	56.6
1973	1.317.083	2.086.216	-769.133	3.403.299	63.1
1974	1.532.182	3.777.501	-2.245.319	5.309.683	40.6
1975	1.401.075	4.738.558	-3.337.483	6.139.633	29.6
1976	1.960.214	5.128.647	-3.168.433	7.088.862	38.2
1977	1.753.026	5.796.278	-4.043.252	7.549.304	30.2
1978	2.288.163	4.599.025	-2.310.862	6.887.187	49.8
1979	2.261.195	5.069.432	-2.808.236	7.330.627	44.6
1980	2.910.122	7.909.364	-4.999.242	10.819.486	36.8

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

Tablo 2.4'teki verilere göre 1963-1967 yılları arasında Türkiye'nin ihracatı her yıl artış göstermiştir. 1963 yılında 368 milyon \$ olan ihracat değeri yıllar içinde yaklaşık %30 artarak 1967'de 522 milyon \$ değerine ulaşmıştır. 1963'te 688 milyon \$ değerinde olan ithalat sonraki yıl 537 dolara geriledikten sonra yeniden artarak 1966'da 718 \$ seviyesine kadar artış göstermiştir. Söz konusu dönemde 1963 yılında dış ticaret açığı neredeyse -320 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda ihracat artışının yanı sıra kalkınma planı çerçevesinde ithalatın denetlenmiş olmasından dolayı dış açık azalmıştır. Öyle ki 1965'te dış açık 1963 yılına göre %65'ten daha fazla kapanmıştır. Öte yandan 1965 yılı planlı kalkınma döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranının %81 seviyesi ile en yüksek olduğu yıldır. Bu dönemde 1964 yılındaki düşüş haricinde dış ticaret hacmi artmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse hem ihracatın artırılması hem de dış açığın düşürülmesi açısından I.BYKP'nın dış ticaret ayağının kısmen başarılı olduğu söylenebilir.

1968-1972 yıllarını kapsayan II. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (II.BYKP) sanayileşmeye öncülük verilmiştir. İthalat yapmak yerine özellikle dayanıklı tüketim mallarında sanayileşmek amacıyla yerli üretimin yapılması için teşvik tedbirleri geliştirilmiştir. Dayanıklı tüketim mallarının üretimini yerli ve yabancı ayırt etmeksizin özel kesim, ara ve yatırım mallarının üretimini ise kamu kesimi üstlenmiştir (Kepenek, 2014: 146-147).

II.BYKP'de ihracatta yapısal değişim hedeflenmiş olup bu doğrultuda ihracata dönük sanayilerin kurulması teşvik edilmiştir. Söz konusu teşvikler; vergi iadeleri, dış piyasalar ile rekabet etmek adına 'ihracat birliklerinin' kurulması ve döviz tahsislerinde öncelik sağlanmasıdır (Beydemir, 2006: 39).

İkinci Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1968-1972 dönemini kapsayan dönemde ihracat her yıl artmıştır. 1968 yılında 496 milyon \$ olan ihracat değeri 1972'ye gelindiğinde 885 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde ihracattaki artışın yanı sıra ithalatta da her yıl artış meydana gelmiştir. 1968'de 764 milyon dolar olan ithalat değeri iki kattan daha fazla artarak 1972'de 1.563 milyon \$ değerinde meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde dış ticaret açığı her yıl artmıştır. II.BYKP dönemini kapsayan beş yılda dış ticaret açığı %60'tan daha fazla artmıştır. Dış ticaret hacminde her yıl artış meydana gelmiş olup, bu artışın nedeni ithalattaki artıştan kaynaklanmıştır. I.BYKP dönemine nazaran II.BYKP döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı 1969 yılı haricinde düşmüştür. II.BYKP döneminde alınan ihracatı teşvik tedbirleri neticesinde ihracat değerinde her yıl artış meydana gelmiş olmasına rağmen ithalat artışı daha fazla olmuş, dış açık büyümüş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmüştür. Buna göre II.BYKP dönemi dış ticaret politikasının istenilen şekilde neticelenmediği çıkarımını yapmak mümkündür (bkz. Tablo: 2.4).

1973-1977 dönemini içeren III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (III.BYKP) temelde 1973-1995 yıllarını kapsayan 22 yıllık bir kalkınma stratejisinin ilk adımı mahiyetindedir. Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) katılması, I.BYKP ve II.BYKP ile elde edilen sonuçlar gibi nedenler bu değişimin nedenleri olarak gösterilmiştir (Beydemir, 2006: 39).

III.BYKP döneminde uygulanması planlanan dış ticaret politikası ilkelerine göre ihracatta ürün çeşitliliğine gidilmeli ve ihracat arttırılmalı, üretilen sanayi mallarına dış rekabet gücü kazandırılmalıdır. Ayrıca ithalatın, sanayileşmenin ve diğer iç ekonomik denge ile AET'nin getirdiği yükümlülükler göz ardı edilmeden kambiyo dış ticaret politikası gümrük tarifeleri ve benzeri araçlarla planlanarak yatırım malları ve hammaddeler konusunda dar boğaza neden olunmaması planlanmıştır (DPT, 1972: 892).

II. Plan dönemindeki ihracat artış hızının bu dönemde de yükseltilmesi hedeflenmiştir. İhracatın çeşitlendirilmesi ve özellikle sanayi mallarında ihracatın arttırılması için öncelikle yurtiçi pazara yönelik üretim yapılmalı sonrasında maliyet ve kalite açısından dış talebe uygun hale getirilmelidir. III.BYKP döneminde ihracatı teşvik ve ithal ikamesi politikaları birbirinin alternatifi olmaktan ziyade birbirinin tamamlayıcısı haline gelmiştir. Bu dönemde ithalat ihtiyacı mevcut döviz gelirinin üzerindedir. Hem ihracatı teşvik hem de ithal ikamesi politikasına yönelik ara malı ve yatırım mallarında yurtiçi sanayinin geliştirilmesiyle sonraki yıllarda ihraç mallarında çeşitlenme potansiyelinin arttırılması öngörülmüştür (DPT, 1972: 892-893).

Üçüncü plan döneminde görünmeyen kalemlerdeki gelirlerin artırılması hedeflenmiştir. Söz konusu kalemler arasında en önemli yeri tutan işçi gelirlerinin ulaştığı düzeyi devam ettirmesi ve turizm ve navlun gelirlerinin arttırılması bu dönemde üzerinde durulan konular arasındadır (DPT, 1972: 894).

III.BYKP döneminde ihracat milyar doları aşmıştır artık. 1973 yılında 1.317.083 bin \$ olan ihracat değeri 1976'ya kadar her yıl artmıştır. 1976'da 1.960.214 bin dolara ulaşan ihracat değeri bir sonraki yıl 1.753.026 bin dolara düşmüştür. İhracattaki artışın yanı sıra ithalatta da her yıl artış meydana gelmiştir. 1973 yılında 2 milyar doları aşan ithalat değeri 1977 yılına gelindiğinde 5.796.278 bin \$ ile neredeyse 6 milyar \$ değerine ulaşmıştır. Bu dönemde dış ticaret hacminde ithalattan kaynaklanan aşırı bir büyüme meydana gelmiştir. III.BYKP döneminin ilk yılında dış ticaret açığı önceki dönem ile uyumlu bir seyir izlemektedirken beş yıllık dönemin son yılı 1977'ye gelindiğinde ise ihracat ile ithalat arasında makas iyice açılarak söz konusu açık 4 milyar doları aşmıştır. Bu dönemde dış ticaret açığı süreklilik kazanmıştır. Bu durum ihracatın ithalatı karşılama oranının iyice düşmesine yol açmıştır. 1975 yılında %29'a kadar düşen ihracatın ithalatı

karşılama oranı III.BYKP döneminde ortalama %40 oranında gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.4).

1973'ün sonlarına doğru petrol üreticisi ülkeler tarafından petrol fiyatları yükselmiştir. Bu gelişmeyi takiben sanayi malları, tarımsal ve sanayi ham madde fiyatları tarım mallarına nazaran daha fazla yükselmiş olması dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin aleyhine dönmesine, dış ticaret açığının ise hızla artmasına yol açmıştır. Söz konusu dış açık bir süre döviz rezervleri ve işçi döviz gelirleri ile, 1975'ten sonra ise dış kaynaklardan borçlanma yolu ile karşılanmıştır (Hiç, 1980: 22).

Yükselen petrol fiyatları dünya genelinde enflasyonu yükselterek ithalatın yapısında önemli düzeyde değişim olmasına yol açmıştır. Örneğin hammadde ithalatının toplam ithalat içindeki payı 1972'de %45.2 iken 1979'da neredeyse %50 artarak %66.6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Yatırım malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı ise aksine düşmüştür (Alkin, 1990: 305-306).

1979-1983 yıllarını kapsayan IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (IV.BYKP) ihracatı yasak mallar hariç tüm malların ihracatının serbestleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda ihracatta bürokratik işlemlerin azaltılması kararlaştırılmıştır. Türkiye'nin yeni pazarlara mal ihraç etmesi, ihracatta sanayi mallarının payını arttırması ve ürün yelpazesini çeşitlendirmesi için uzun dönemli bağlantıların kurulması planlanmıştır. İhraç mallarının diğer ülke fiyatlarıyla rekabet etmesi için devlet desteğinin ve teşvikinin sağlanması ihracat politikasının amaçları arasında yer almıştır. Ayrıca turizm gelirlerinin arttırılması için kitle turizmine yönelik çalışmalar arttırılmış olup hizmet ihracatı özendirilmiştir (DPT, 1979: 268-270).

IV.BYKP döneminde döviz çıkışında tasarrufu öngören, gelişmekte olan sanayileri belirli süreler için koruyan ve ihracat için zorunlu hammaddelerin ithalatını karşılayan bir ithalat politikası planlanmıştır. Lüks mal ithalatına engel olmak ve yerli sanayiye koruyabilmek için ithalat listeleri ile bedelsiz ithalat sisteminin devlet tarafından sürekli kontrol edilmesi kararlaştırılmıştır (DPT, 1979: 270).

1978-1980 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret dengesi giderek açık vermiştir. 1978 yılında -2 milyar 310 milyon \$ olan dış açık iki yıl içinde iki kattan daha fazla artış göstererek 1980 yılında neredeyse -5 milyar dolar değerinde meydana gelmiştir. Yukarıda

belirtildiği üzere IV.BYKP'de ihracatı teşvik eden bir politika planlanmıştır. Söz konusu planın dışı açılma dönemi öncesini kapsayan yıllarda ihracat miktarı verilen teşviklerin doğrultusunda bir miktar artış göstermiştir. İthalat miktarındaki artış ise çok daha fazla olmuştur. Neticede bu yıllarda ihracatın ithalatı karşısına oranı da düşmüştür (bkz. Tablo: 2.4).

2.1.5. 1980 Sonrası Dönemde Dış Ticaretin Durumu

Petrol ihracatçısı ülkelerin petrol fiyatını 1979 ve 1980'de ikinci kez artırması ithalatçı ülkelerin ekonomik açıdan daralmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin ihraç ettiği tarım ürünlerinin dış ticaret hadleri aleyhe dönmüştür. Öte yandan \$ uluslararası arenada giderek değerlenmekteydi. Söz konusu iktisadi ortam dünya çapında ekonomi politikalarının değişmesine zemin hazırlamıştır. Serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşme geliştirmekte olan ülkeler için de geçerli politika olmaya başlamaktaydı (Kazgan, 2013: 96-97).

1980'de ABD'de başladıktan sonra İngiltere'de kendisini gösteren serbestleşme hareketi, borcunu ödeyemeyen geliştirmekte olan ülkeler için IMF (International Monetary Fund) ile Dünya Bankası tarafından 'İhracata Dönük Büyüme İçin Serbestleşme' modeli haline getirilmiştir (Kazgan, 2013: 98).

Dünyada meydana gelen ekonomik değişim ve daha önce 1978 ve 1979 yıllarında yürürlüğe konulan istikrar programlarının tam olarak uygulanamaması sonucu Türkiye'de 24 Ocak 1980'de yeni bir İstikrar Programı hazırlanmıştır. Söz konusu istikrar programının temel amaçları arasında fiyat mekanizmasının geçerli olduğu serbest piyasa yapısını sağlamak, ekonomide yapısal değişimi sağlamak ve devlet müdahalesini en aza indirmek gibi hedefler yer almıştır. Programın kısa vadeli amaçları arasında dış ödeme sorunlarını çözmek, fiyat artış hızını düşürmek ve büyüme hızını arttırmak yer almıştır (Karluk, 2009: 418).

Türkiye'de 1980 yılına kadar sanayileşmeye yönelik ithal ikameci bir politika izlenmekteyken 24 Ocak İstikrar Programı ile ihracata dayalı bir sanayileşme politikası benimsenmiş, dış dünyaya açılmak için engel teşkil eden her şeyi kaldırmak için gereken önlemler alınmıştır (Karluk, 2009: 418).

24 Ocak İstikrar Programı ile alınan bazı kararlar şöyle sıralanabilir; “yüzde 48.6 oranında devalüasyon yapılarak TL'nin değeri 1 dolar = 47.80 TL'den 71.40 TL'ye düşürülmüştür. (...) Dış ticaret serbestleştirilmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş, kar transferlerine kolaylık sağlanmış, yurt dışı müteahhitlik hizmetleri desteklenmiştir. İthalat kademeli olarak libere edilmiş, ihracat vergi iadesi, düşük faizli kredi, imalatçı ihracatçılara ithal girdide gümrük muafiyeti, sektörlere göre farklılaşan teşvik sistemi ile ihracat teşvik edilmiştir. (...) Döviz alım ve satımı liberalleştirilmiş, döviz piyasası üzerindeki kontroller kaldırılmıştır” (Karluk, 2009: 419).

1980 sonrasında kur aşamalı bir şekilde serbestleştirilmiştir. Sabit kur rejiminden ilk önce kontrollü kur rejimine geçilmiştir. Sonrasında ise serbest kur rejimine geçilmiştir. Bu politikanın temel amacı yerli paranın değerini korumak ve döviz kazandırıcı işlemleri teşvik etmektir (Uras, 1993: 26).

24 Ocak 1980 kararları neticesinde Türkiye'nin dış ticaret değerleri iyileşmeye başlamıştır. Nitekim ihracat önceki yıla göre artış göstermiştir. 1979 yılında 2.261 milyon \$ olan ihracat 1980 yılının sonunda 2.910 milyon dolara yükselmiş olup takip eden yıllarda da 1988 yılına kadar söz konusu artış devam etmiştir. İthalatın aşamalı bir şekilde serbest bırakılması sonucunda ithalat da artmıştır. 1980'den 1988'e kadar ihracattaki artış miktarının ithalattaki artış miktarından daha fazla olması nedeniyle dış açık giderek azalarak neredeyse %50 oranında kapanmıştır. Dış ticaret hacminin giderek büyüdüğü söz konusu yıllar arasında ihracatın ithalatı karşılama oranı da yükselmiştir. 1980'de %37 olan oran olağanüstü bir şekilde artarak 1988'de %81 oranında gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.4 ve 2.5).

1981-1990 yıllarını kapsayan dönem aralığında 1989 yılı bir dönüm noktası teşkil etmektedir (bkz. Tablo: 2.5). 1989 yılında sermaye hareketlerinin dış alemde serbestleşmesi ve kambiyo kontrollerinin kaldırılması sonucu dış ticaret değerlerinde dikkate değer bir şekilde değişim meydana gelmiştir. 1989 yılındaki söz konusu değişimler 1994 yılında ekonomik bir krizin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Tanör vd, 1997: V, 162).

1989 yılında önceki yıla göre ihracat miktarı düşmüş ithalat miktarı ise artmıştır. Dış açık yeniden 1980'li yılların başındaki yüksek seviyede meydana gelmiştir. 22.302

milyon \$ değer ile 1990 yılında ise ithalatta meydana gelen yaklaşık %50 artış neticesinde dış açık önceki yıla oranla iki kattan daha fazla artarak -9.342 milyon \$ düzeyinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.5).

Tablo 2.5: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1981-1990

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
1981	4.702.934	8.933.374	-4.230.439	13.636.308	52,6
1982	5.745.973	8.842.665	-3.096.692	14.588.639	65,0
1983	5.727.834	9.235.002	-3.507.168	14.962.836	62,0
1984	7.133.604	10.757.032	-3.623.429	17.890.636	66,3
1985	7.958.010	11.343.376	-3.385.367	19.301.386	70,2
1986	7.456.726	11.104.771	-3.648.046	18.561.497	67,1
1987	10.190.049	14.157.807	-3.967.757	24.347.856	72,0
1988	11.662.024	14.335.398	-2.673.374	25.997.422	81,4
1989	11.624.692	15.792.143	-4.167.451	27.416.835	73,6
1990	12.959.288	22.302.126	-9.342.838	35.261.413	58,1

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

1990'dan itibaren kamu kesimi açıkları hızlı bir şekilde artmış, iç borçlanmaya gidilmiştir. İç borçlar ise dış borç ve Merkez Bankası rezervlerinin kullanılması yolu ile kapatılmaya çalışılmıştır. İç faiz oranları hızlı bir şekilde yükselmiş, bu durum ülkeye sıcak para girmesine yol açmıştır. Ülkeye giren sıcak para yerli parayı reel olarak daha değerli hale getirmiş, neticede ihracatın düşmesine, ithalatın ise artmasına neden olmuştur (Karluk, 2009: 422).

1992'de 22.871 milyon \$ olan ithalat ülkeye giren sıcak para sonucu 1993'te yaklaşık %25 oranında artarak 29.428 milyon \$ değerinde meydana gelmiştir. Öte yandan yerli paranın yabancı paralar karşısında değerlendirilmesi 1993'te ihracat (15.345 milyon \$) önceki yıla göre (14.714 milyon \$) çok az miktarda artış sergilemiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak dış ticaret açığı -14 milyar \$ olarak çok yüksek bir düzeyde meydana gelmiştir (bkz. Tablo 2.6).

Söz konusu iktisadi durum yeni bir istikrar programını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda 5 Nisan 1994'te bir takım istikrar kararları alınmıştır. Söz konusu kararların dış ticaretle ilgili amaçları şunlardır; yerli paranın yabancı paralar karşısında istikrar kazanmasını sağlamak ve ihracat artışını hızlandırmaktır. 5 Nisan kararlarını uygulamak için alınan en önemli kararlardan biri döviz kurlarının serbest bırakılmasıdır (Karluk, 2009: 424- 425).

5 Nisan kararları sonucunda 1994'te ihracat değeri önceki yıla göre yaklaşık %18 oranında artış gösterirken ithalat ise %20.92 oranında düşmüştür. Doğal olarak 1994'te dış ticaret açığı 1993 yılına nazaran büyük oranda azalmıştır. İthalatın ihracatı karşılama oranı önceki yıla göre %49 artış göstererek %77.8 düzeyinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo 2.6).

Liberal iktisat politikaları ve serbestleştirilen sermaye hareketleri ile beraber 1989 sonrasında dış ticaret hacmi yüksek bir ivme kazanmıştır. 1995'te Avrupa Birliği gümrük anlaşmasının imzalanmasıyla ara malı ithalatı artışı meydana gelmiş, bu durum ise cari açığın artmasına neden olmuştur. Gümrük Birliği'ne üye olduktan sonra Türkiye'nin dış ticaret hacmi ithalat kaynaklı bir şekilde artmıştır. İhracat artışı ise bir yandan ithal ara malına öte yandan da kur hareketlerine bağlı hale gelmiştir (Kepenek, 2014: 214).

Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalandığı 1995 yılında ithalat 36 milyar \$ düzeyinde gerçekleşmiş olup artış hızını sürdürerek 1997'de 48 milyar doları aşmıştır. 1995'te 21 milyar 637 milyon \$ olan ihracatta da takip eden yıllarda artış meydana gelmiş olmasına rağmen dış denge açığı 1995-1997 yılları arasında ithalattaki artışın daha fazla olmasından dolayı sürekli bir biçimde artış göstermiştir. Öyle ki dış denge açığı 1997'de -22 milyar 297 milyon \$ seviyesine ulaşmıştır (bkz. Tablo: 2.6).

1997'de Güneydoğu Asya ülkelerinde başlayan mali kriz küreselleşmenin etkisi ile 1998 yılında Rusya ve Brezilya'ya da sıçrayarak küresel bir kriz haline gelmiştir. Rusya'nın dış borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi (moratoryum) uluslararası piyasalarda yeni bir krize neden olmuştur. Söz konusu istikrarsızlık Türkiye'yi de etkilemiştir. Yabancı yatırımlar Türkiye'den çıkmaya başlamış, bir iki ay içinde yaklaşık 6 milyar \$ yabancı mali yatırım ülkeyi terk etmiştir (Karluk, 2009: 435- 436).

Merkez Bankası yabancı mali yatırımların çıkması üzerine birtakım önlemler olarak ekonomiye müdahale etmiştir. Banka bir yandan yabancı para alımını kolaylaştırmak için piyasaya yerli para likiditesi sağlarken, öte yandan da yabancı yatırımcıların döviz alımı yapmalarından dolayı kurların aşırı iniş-çıkış göstermemesi

için döviz satışı gerçekleştirerek 1997 Güneydoğu Asya krizinin olumsuz etkilerini hafifletmiştir (Karluk, 2009: 436).

Tablo 2.6: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 1991-2000

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı(%)
1991	13.593.462	21.047.014	-7.453.552	34.640.476	64,6
1992	14.714.629	22.871.055	-8.156.426	37.585.684	64,3
1993	15.345.067	29.428.370	-14.083.303	44.773.436	52,1
1994	18.105.872	23.270.019	-5.164.147	41.375.891	77,8
1995	21.637.041	35.709.011	-14.071.970	57.346.052	60,6
1996	23.224.465	43.626.642	-20.402.178	66.851.107	53,2
1997	26.261.072	48.558.721	-22.297.649	74.819.792	54,1
1998	26.973.952	45.921.392	-18.947.440	72.895.344	58,7
1999	26.587.225	40.671.272	-14.084.047	67.258.497	65,4
2000	27.774.906	54.502.821	-26.727.914	82.277.727	51,0

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

Alınan önlemler neticesinde 1998 yılının dış ticaret durumu Tablo 2.6'dan da görüldüğü gibi önceki yıla göre daha iyi neticeler vermiştir. Dış açık önceki yıla göre %15 azalarak -18.947.440 bin \$ değerinde meydana gelmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise artarak %59'a yaklaşmıştır.

Güney Asya ve Rusya krizlerinin Türkiye'ye etkisi sonradan görülmüştür. Yabancı yatırımcıların paralarını Türkiye'den çekmeleriyle Türkiye'nin uluslararası sermaye piyasalarından borçlanması giderek bir sorun haline gelmeye başlamış, ödemeler dengesi ise olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu açıdan Türkiye milenyumuna bir kriz ortamında girmiştir (Eğilmez ve Kumcu, 2009: 384).

1999 yılı sonunda Türkiye'nin ekonomik büyüme (%-6.1), enflasyon (%70) ve artan bütçe açıkları gibi ekonomik göstergeleri iç açıcı değildi. Söz konusu ortam içerisinde 2000 yılına gelindiğinde IMF ile stand-by anlaşması yapılarak bir ekonomik program hazırlanmıştır. Programın temel hedeflerinden biri döviz kurlarının önceden belirlenmiş bir sürünen sabit kur uygulamasıyla belirlenmesiydi (Eğilmez ve Kumcu, 2009: 384).

2000 yılı Kasım ayına gelindiğinde ise bir likidite krizi patlak vermiştir (Aydoğdu ve Yönezer, 2007: 277). Bankalararası piyasada gecelik borç verme faizlerinin üç kat artırılması, IMF ile imzalanan enflasyonu önleme programının uygulanmasıyla Merkez Bankası rezervlerinin önemli derecede azalması, bankacılık kesiminin yeniden

yapılandırılmaması ve tasarruf mevduatı sigorta fonuna aktarılan banka sayısında artış meydana geleceği izlenimi gibi nedenler Kasım 2000 krizinin nedenleri arasında sayılabilir (Gençtürk, 2004: 34).

Kasım 2000 krizi ile beraber kısa vadeli faizler yükselmiş buna bağlı olarak tahvil-bono ve hisse senetleri fiyatları düşerek yabancı sermayenin ülkeden çıkmasına yol açmıştır. Merkez Bankası rezervlerinden piyasaya 6 milyar \$ satmıştır. Söz konusu mali krizin daha fazla derinleşmemesi için Aralık ayında IMF Türkiye'ye 7.5 milyar \$ miktarında Ek Rezerv Kolaylığı sağlamıştır. Atılan bu adım krizi önlemeye yetmeyerek sadece ertelenmesine yol açmıştır. Ertelenen ekonomik kriz Şubat 2001'de kendisini göstermiştir (Bilgin, Karabulut ve Ongan, 2002: 48-49).

“19.02.2001 tarihinde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Başbakan Bülent Ecevit'e Anayasa kitapçığı fırlattığı iddiasıyla başlayan siyasi gerginlik, aslında Türkiye ekonomisinde uzun yılların biriktirdiği ciddi yapısal sorunların sonucu olan ekonomik krizin pimini çekmiştir. Gerginlik, anında piyasalara yansımıştır” (Karluk, 2009: 441).

Devlet yönetiminde sözü edilen siyasi istikrarsızlık ekonomik krizin sadece gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Çünkü 2001 yılında gerek yurtiçi gerekse yurtdışı finans piyasalarında hükümetin ekonomi politikalarına güven duyulmaması krizin çıkmasında en önemli etken olarak kendisini göstermiştir. 19 Şubat'tan itibaren yerli bankaların döviz talebi artmış, Merkez Bankası'nın rezervleri giderek azalmış ve sabit kur sistemi terkedilerek serbest kur rejimine geçilmiştir. 19 Şubat'tan 21 Şubat'a kadar yerli para \$ karşısında yaklaşık %57 oranında değer kaybına uğramıştır (Kaygusuz, 2014: 292-293).

Tablo 2.7: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 2001-2010

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
2001	31.334.216	41.399.083	-10.064.867	72.733.299	75,7
2002	36.059.089	51.553.797	-15.494.708	87.612.886	69,9
2003	47.252.836	69.339.692	-22.086.856	116.592.528	68,1
2004	63.167.153	97.539.766	-34.372.613	160.706.919	64,8
2005	73.476.408	116.774.151	-43.297.743	190.250.559	62,9
2006	85.534.676	139.576.174	-54.041.499	225.110.850	61,3
2007	107.271.750	170.062.715	-62.790.965	277.334.464	63,1
2008	132.027.196	201.963.574	-69.936.378	333.990.770	65,4
2009	102.142.613	140.928.421	-38.785.809	243.071.034	72,5
2010	113.883.219	185.544.332	-71.661.113	299.427.551	61,4

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2013.

Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin dış ticarete etkisi Tablo 2.6 ve 2.7'den yorumlanabilir. 2000 yılında ihracat önceki yıla göre yaklaşık 2 milyar \$ artarak 27.774.906 bin \$ değerinde meydana gelmiştir. İthalat ise önceki yıla göre %34 artışla 54.502.821 bin \$ düzeyinde gerçekleşmiştir. 2000 yılı dış ticaret açığı 1999 yılına nazaran neredeyse 2 kat artarak -27 milyar \$ dolaylarında meydana gelmiştir. Dış ticaret hacminde artış olmasına rağmen ihracatın ithalatı karşılama oranı 1999 yılına göre (%65,4) düşerek %51 oranında gerçekleşmiştir. 2001 yılının 2. ayında meydana gelen mali kriz nedeniyle yerli paranın değer kaybetmesi neticesinde ihracat artarken, ithalat azalmıştır. 2000 yılında yaklaşık 28 milyar \$ olan ihracat 2001'de artarak 31 milyar doları aşmıştır. Aynı yıl ithalat değeri ise önceki yıla göre (54.502 milyon \$) düşerek 41.399 milyon \$ değerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla dış ticaret açığı -10 milyar dolara düşmüştür. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise artarak %76 civarında gerçekleşmiştir.

2000-2001 mali krizden sonra 2008 yılına kadar dış denge her yıl artarak açık vermiştir. 2001'de 31.334 milyon \$ olan ihracat miktarı 2008'e kadar 4 kattan daha fazla artarak 132.027 milyon \$ değerine ulaşmıştır. Söz konusu yıl aralığında ithalat da aynı şekilde 2001'de 41.400 milyon \$ değerindeyken 2008'de neredeyse 4 kat artarak 202 milyar \$ değerinde meydana gelmiştir. 2001'de %76 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı ithalatın ihracattan daha hızlı artması nedeniyle yıllar içinde düşerek 2008'de %65 düzeyinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.7).

2007'nin ikinci yarısından itibaren ABD'de meydana gelen finansal kriz 2008'in son döneminden sonra hızlı bir şekilde küresel piyasalarda yıkıcı etkisini göstermiştir (İşcan, 2016: 79). ABD mortgage piyasalarında meydana gelen krizin temeli 2001-2002 yıllarında ABD ve diğer gelişmiş ülkelerde uygulanan düşük faiz politikalarına dayanmaktadır (Durgun ve Gövdere, 2011: 141).

Finans kaynaklı 2008 küresel krizi yılın ikinci yarısında Türkiye'de reel ekonomi krizi şeklinde kendisini göstermiştir. Reel kesimi krize iten nedenler ise AB ülkeleri ile yapılan ticaretin daralması ve dış kaynakların azalmasıdır. 2008 küresel kriz 2009'un son çeyreğine kadar özellikle dış ticaret hacminde olmak üzere ekonomide ciddi oranda daralma meydana gelmesine neden olmuştur. 2008 krizi Türkiye'de 2009'un sonunda bitmesine rağmen takip eden yıllarda etkisini göstermeye devam etmiştir (Kazgan, 2013: 353- 355).

Tablo 2.8: Türkiye'nin Dış Ticaret Durumu (Milyon \$ & %): 2011-2016

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim	İhracat/İthalat Karşılama Oranı (%)
2011	134.906.869	240.841.676	-105.934.807	375.748.545	56,0
2012	152.461.737	236.545.141	-84.083.404	389.006.877	64,5
2013	151.802.637	251.661.250	-99.858.613	403.463.887	60,3
2014	157.610.158	242.177.117	-84.566.959	399.787.275	65,1
2015	143.838.871	207.234.359	-63.395.487	351.073.230	69,4
2016	142.529.584	198.618.235	-56.088.651	341.147.819	71,8

Kaynak: TÜİK, 2018.

Küresel krizin Türkiye'nin dış ticaretine olan etkisi Tablo 2.7'den okunabilir. Kriz nedeniyle üretimin şiddetli bir şekilde düşmesi ve işsizliğin arması gibi nedenler neticesinde (Kazgan, 2013: 355), 2009'da ihracat önceki yıla göre %23 oranında düşerken ithalatta da %30 oranında daralma meydana gelmiştir. Buna göre 2008'de dış ticaret hacmi 334 milyar \$ düzeyindeyken 2009'a gelindiğinde %27 oranında daralma ile 243 milyar dolara düşerek krizin dış ticareti ne ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır. 2011'e gelindiğinde ise krizin patlak verdiği yıla göre ihracat ile ithalat arasındaki makas büyük oranda açılarak, dış ticaret dengesi yaklaşık -106 milyar \$ değerinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.7 ve 2.8).

2012-2016 yılları arasında Türkiye'nin dış ticareti Tablo 2.8'deki verilere göre daralan bir seyir izlemiştir. 2012'de -84 milyar \$ olan dış ticaret açığı 2016'da %33 oranında azalarak -56 milyar \$ değerinde meydana gelmiştir. Dış ticaret açığının düşmesi bir ekonomik gösterge olarak olumlu bir izlenim vermesine rağmen 2012'den 2016'ya gelindiğinde; ihracatta 10 milyar \$, ithalatta 38 milyar \$ ve dış ticaret hacminde ise 48 milyar \$ değerinde düşme meydana gelmiştir. Özetle ifade etmek gerekirse son beş yılda Türkiye'nin dış ticaretinde çok şiddetli olmasa da bir daralma meydana geldiğini söylenebilir.

2.2. GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET POLİTİKASI

Türkiye'de 1980'e kadar dış ticarete ithal ikameci bir politika izlenmekteyken 24 Ocak 1980 tarihinde alınan istikrar kararları ile ihracata dayalı bir dış ticaret politikası izlenmeye başlanmıştır. Dışa açık sanayileşmedeki amaç ileri teknoloji kullanımını artırmak ve imalat kesiminin dış rekabette güçlenmesini desteklemektir (Seyidoğlu, 2007: 527).

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planında (VII.BYKP) ihracat artışının devamlılık kazanması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda kaliteli ve çevreci ürünler üretmek için kapasite geliştirmeye, ileri teknoloji kullanımı yoluyla sanayide rekabet gücünü artırmaya, dış talebe uygun ürün geliştirerek ürün çeşitliliğini artırmaya ve yeni piyasalarda etkinliği sağlamaya öncelik verilmesi planlanmıştır (DPT, 1995: 198).

Söz konusu hedeflere ulaşmak için ise birtakım kararlar alınmıştır; “rekabet gücünü destekleyici gerçekçi bir döviz kuru politikası uygulanacak ve her alanda dünya fiyatlarıyla bütünleşilecektir. (...) Yeterli kaynak sağlanarak ihracatın finansmanına katkıda bulunulacaktır. İhracatı artırabilmek için serbest bölge imkanlarından yararlanılacak, mevcut serbest bölgelerin altyapıları geliştirilecek ve sektörel ihtisaslaşmaya ağırlık verilecektir” (DPT, 1995: 198).

VII.BYKP'de dış ticaret düzenlemeleri, üretim ve ihracata yönelik desteklerin belirlenmesinde uluslararası sorumlukların göz önünde bulundurulması, ithalatın iç rekabete, sağlığa ve çevreye uygun olması için GATT ve AET kurallarına göre düzenlemeler yapılması tasarlanmıştır. Söz konusu planda yabancı sermaye girişinin hızlandırılması için gerekli ortamın sağlanacağı belirtilmiştir. Önemli altyapı yatırımlarının yapılması için Yap-İşlet-Devret Modeli yolu ile yabancı sermayedarların katkılarından mümkün olduğunca faydalanılması hedeflenmiştir. Yerli yatırımcıların yurt dışında yatırım yapmaları için ve yurt içi yatırım imkanlarının yurt dışında tanıtılması için gerekli desteğin sağlanması planlanmıştır. Ayrıca özelleştirmenin hız kazanmasıyla portföy yatırımlarının dış borç kullanım gereğini azaltacağı beklentisiyle dış borç kullanımında orta ve uzun vadeli borçlanmaya önem verileceği ve kısa vadeli sermaye girişinin döviz kurunun rekabet gücünü olumsuz yönde etkilememesi için gerekli ortamın sağlanacağı ifade edilmiştir (DPT, 1995: 199).

2000 yılına gelindiğinde 2001-2005 yıllarını kapsayan VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (VIII.BYKP) hazırlanmıştır. Bu planda rekabet gücü artırılarak ihracatın sürekli artırılması ve yapısal olarak ihracatın dünya trendiyle uyumlu olması için yapısal dönüşüm planlanmıştır. Bu doğrultuda emek-yoğun ihracattan ziyade sermaye/teknoloji-

yoğun ihracat yapısına ve ihracatta yeni teknoloji icat edilerek daha yüksek bir pazar payına ulaşmaya yönelik bir politika tasarlanmıştır (DPT, 2000: 33).

2002-2005 döneminde “ortalama olarak imalat sanayi ürünlerinin ihracata oranı yüzde 94, tarım ve ormancılık ürünlerinin oranı yüzde 4.5, madencilik ve taş ocakçılığı ürünlerinin oranı yüzde 1 dolaylarındadır. Bu oranlar 1980 öncesi dönemle karşılaştırıldığında, sanayileşme ile birlikte Türkiye ihracatının yapısında önemli bir dönüşüm yaşandığı görülür. O günler ağırlıklı olarak tarım ürünlerinden oluşan ihracatımız bugün ağırlıklı olarak sanayi ürünlerine dönüşmüş bulunmaktadır. Ayrıca ihraç edilen ürünlerin sayısında da büyük artış olmuştur. 1980 öncesi dönemde ihracatımız birkaç tarımsal ürün üzerinde toplanmıştır. (...) İhraç ettiğimiz ürünlerin sayısı da 200'ü geçmiş bulunmaktadır” (Seyidoğlu, 2007: 530).

2002-2005 döneminde “Türkiye'nin sermaye malları ithalatı yüzde 16-17, ara malları ithalatı yüzde 70 ve tüketim malları ithalatı yüzde 10 dolaylarındadır. Ara malları içinde ham petrol ithalatı önemli bir yer tutmaktadır. 2005 yılında ham petrol ithalatının yüzde 12.6'ya yükselmesi, petrol fiyatlarındaki artışı yansıtmakta olup kalkınma açısından olumsuz bir gelişmedir. Diğer yandan tüketim malları ithalatı da ortalama olarak dönem boyunca artış eğilimi göstermektedir. Bu artış Türkiye'nin izlediği liberal dış ticaret politikalarına bağlanabilir, fakat kalkınmada ağırlığın ara ve yatırım mallarına verilmesi gerekirken tüketim malları alanında ortaya çıkan artışları olumlu yönde değerlendirmek oldukça güçtür” (Seyidoğlu, 2007: 532).

VIII.BYKP'de AB'ye uyum ve DTÖ anlaşmalarında öngörülen Ar-Ge, çevre koruma ve bölgesel kalkınma amaçlı sübvansiyonların etkin bir şekilde kullanılması planlanmıştır. İhracatın finansmanına katkı sağlanması için Eximbank kredi, garanti ve sigorta kanallarına kaynak sağlanacağı, ihracat sigortası ve yurtdışı projelerinin finansmanı için Eximbank kredilerinin yüksek oranda tahsis edileceği tasarlanmıştır. İhracatı ve yurtdışına doğrudan yatırımları desteklemek için meydana gelebilecek siyasi ve diğer risklerin sigorta kanalı yolu ile üstlenileceği belirtilmiştir (DPT, 2000: 33).

VIII.BYKP'de AB dışında kalan bölgesel entegrasyonlardan sağlanması beklenen fayda için tercihli bir tarife rejimi oluşturulmasının yanı sıra Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu ülkeleri ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi için çalışılacağı belirtilmiştir. Serbest Ticaret Bölgelerinden daha verimli bir şekilde faydalanmak için ileri teknoloji içeren bir sektörel kümelenmenin sağlanması, ayrıca serbest bölgelerin daha etkin çalışması için gerekli alt ve üst yapı imkanlarının sağlanması planlanmıştır (DPT, 2000: 34).

VIII.BYKP'de ürün, sektör ve ülke bazında güncel verilerin oluşturulması, pazar araştırması, uluslararası ticaret ve rekabet kuralları gibi konularda veri tabanı oluşturulması ve ihracatçıların bu verilere kolay bir şekilde erişmesi için gerekli imkanların sağlanacağı, ihracata yapılan destek ve yardımların içerik ve uygulamalarındaki değişikliklerin en aza indirileceği ve ihracatçıların planlama ve ödemeler hususlarında karşılaştıkları sorunların giderileceği belirtilmiştir (DPT, 2000: 34).

Dünyadaki artan önemi göz önünde bulundurularak e-ticaretin ülke genelinde yaygınlaştırılmasının hızlandırılacağı, güvenilir veri üretimi ve bürokratik işlemlerin azaltılmasına yardımcı olması için halihazırdaki Gümrüklerin Modernizasyonu Projesine dış ticaret işlemleri yapan ve veri üreten ihracatçı birliklerin de ekleneceği VIII.BYKP'de planlanmıştır (DPT, 2000: 34).

VIII.BYKP'de ithalatın ülke standartlarına ve sağlık koşullarına uyumlu olması, haksız rekabete yol açmaması ve çevreci olması için uluslararası ticaret kurallarına uyumlu olması için gerekli düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiştir. Dahilde işleme rejimi kapsamında izin verilen ithalatın kontrolü için gümrükte kodlama yapılarak kayıt altına alınacağı hedeflenmiştir. Sınırdaki yapılan ithalatın bölgede ihtiyacı aşmayacak şekilde yapılmasını sağlayarak sınıra yakın yerleşim yerinde haksız rekabetin önleneceği planlanmıştır (DPT, 2000: 34).

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ilgili imzalanan sözleşmelerin aktif hale getirilmesi, söz konusu yatırımlarla ilgili mevzuatın AB normları ile uyumlu hale getirilmesi ayrıca doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'nin rekabet gücünü

artıracak şekilde katma değeri yüksek projelere ve yüksek teknoloji gerektiren alanlara yönlendirilmesi VIII.BYKP'de hedeflenmiştir (DPT, 2000: 34).

Günümüzde küreselleşmenin hız kazanmasıyla beraber gerek ekonomik gerekse sosyal açıdan kalkınmak için uluslararası arenada ülkelerin birbiri ile ilişkileri önem kazanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye; Birleşmiş Milletler (BM), OECD, IMF, DB, AB, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) ve 20'ler Grubu (G-20) gibi uluslararası ve bölgesel nitelikli çok taraflı oluşumlara katılarak ikili ilişkilerini nitelik ve nicelik olarak geliştirmiştir. Ayrıca Türkiye son yıllarda çevresindeki gelişmelere daha duyarlı, aktif ve meydana gelebilecek durumlar için ihtiyatlı bir politika izleyerek dış ticaret politikasını revize etmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 141).

Türkiye çevre ülkelerle sürdürülebilir bir kalkınma bakış açısını dış ticaret politikasının merkezi haline getirerek ikili anlaşma ve çok taraflı düzenlemeler geliştirmiştir. Söz konusu anlaşma ve düzenlemeler ile emek, sermaye, mal ve hizmetlerin daha kolay hareket etmesini sağlamıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 141).

Küresel kriz öncesi Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir paya sahip olan Avrupa'nın pazar payı küresel kriz nedeniyle daralmıştır. Bu durum Türkiye'nin bir yandan yeni pazar arayışına girmesine öte yandan da halihazırda yoğun ticari ilişkilerde olduğu ülkelerde pazar payını arttırmaya yönelmesine neden olmuştur. Kriz sonrasında Türkiye'nin toplam ticaretinde AB ülkeleri ile ticaretinin payında azalma görülürken, sınır ülkeleri ve bölge ülkeleri ile olan ticaretin payında önemli derecede artış olduğu görülmüştür. Buna göre Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi aracılığıyla başlatılan iktisadi işbirliği ve ikili Serbest Ticaret Anlaşmaları yolu ile Türkiye'nin yakın coğrafyası ile iktisadi ve ticari ilişkilerinin gelişip kurumsallaştığı anlaşılmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 143).

Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için çalışmalarının devam edeceği, AB ile iktisadi ve ticari ilişkilerin güçlü tutulması için özen gösterileceği, Gümrük Birliği üyeliğinden kaynaklanan sorumluluklarının üçüncü taraflarla ticaretinde bir ekonomik maliyet unsuru

olmaması için gereken önlemlerin alınacağı X. Kalkınma Planı'nda belirtilmiştir. Öte yandan Tercihli ticaret anlaşması yapılan ülkelerle öncelikli ve hedef pazarlara yönelik kredi programlarının hazırlanacağı, bölgesel ticaret anlaşmaları aracılığı ile ticaretin kolaylaştırılması ve serbestleştirilmesi için gerekli çabanın gösterileceği ifade edilmiştir. Ayrıca bölge ülkeleri ile hizmet ticareti ve ilgili yatırımların yapılması için Serbest Ticaret Anlaşmalarının yapılması planlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 144).

X. Kalkınma Planı'nda bölgesel çapta enerji, eğitim, sağlık, gıda, tarım, ulaştırma ve turizm gibi sektörlerde ortak potansiyeli meydana çıkarmaya yönelik işbirliği imkanlarının değerlendirilmesi açısından yakın bölge odaklı sektörel stratejilerin ortak program ve projelerin yapılacağı ifade edilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 144).

Türkiye'nin de aralarında bulunduğu DTÖ üyesi 17 ülke (AB, ABD, Avustralya, Çin, Güney Kore, Hong Kong, İsviçre, Japonya, Kanada, Kosta Rika, Norveç, Singapur, Tayvan, Yeni Zelanda, İsrail, Türkiye ve İzlanda) tarafından çevresel ürünlerin ticaretinde tarifelerin sıfırlanmasına yönelik bir anlaşma imzalanması için 'Çevresel Ürünler Anlaşması' görüşmeleri halihazırda devam etmektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2018).

“Girişim çerçevesinde yapılan 11 tur müzakere neticesinde, 10 kategori altında (“hava kirliliğinin kontrolü”, “katı ve tehlikeli atık yönetimi”, “atık su idaresi ve su arıtımı”, “çevresel ıslah ve temizlik”, “gürültü ve vibrasyonun azaltılması”, “daha temiz ve yenilenebilir enerji”, “enerji verimliliği”, “çevresel izleme ve analiz ve değerlendirme”, “kaynak etkinliği” ve “çevresel olarak tercih edilir ürünler”) serbestleşme kapsamında yer alması önerilen ürün sayısı, 6’lı GTP bazında, 654’ten 337’ye düşmüştür” (Ekonomi Bakanlığı, 2018).

DTÖ'nün Doha Kalkınma Gündemi kapsamında, Aralık 2013'te Endonezya'nın Bali kentinde yapılan DTÖ 9. Bakanlar Konferansında Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması kabul edilmiştir. Türkiye ihracata dayalı büyüme modeline uyumlu olarak uluslararası ticaretin serbestleşmesine destek olması açısından Ticaretin Kolaylaştırılması kavramına önem atfetmiş olup söz konusu anlaşmanın görüşmelerinin başarıyla

bitmesine büyük oranda destek vermiştir. Öte yandan Türkiye, yerli taşımacıların hedef pazarlara ulaşmadaki transit geçişlerinde karşılaştıkları sorunların Ticaretin Kolaylaştırılması Müzakereleri sırasında transit serbesti konusu ile ilgili bir metin düzenlenmesi yönünde girişimde bulunmuştur (Ekonomi Bakanlığı, 2018).

2012 yılından itibaren bir grup DTÖ üyesi tarafından hizmet ticareti ile ilgili pazar imkanlarının geliştirilmesi ve bu alanda uluslararası kuralların daha güçlü hale getirilmesi için çok taraflı bir anlaşmanın görüşmeleri devam etmektedir. Türkiye, halihazırdaki çok taraflı pazar mevzuatının ve kuralların ötesinde, ilerleyen zamanlarda GATS'ın yerine geçebilecek uluslararası bir anlaşmanın kurallarının belirlenmesine katkı sağlaması, görüşmeler sırasında Türkiye'nin faydasına uygun açılımların gözetilmesi ve bu sayede hizmet sağlayıcıların yeni pazarlara erişiminin sağlanabilmesi amacıyla, 2012 yılının ortasından itibaren söz konusu müzakerelere katılmaktadır (Ekonomi Bakanlığı, 2018).

2.3. HİZMET SEKTÖRÜ DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ

Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin hizmet sektörlerinin toplam hizmet ithalat ve ihracatının içindeki yüzdelerine baktığımızda incelenen dönem içinde iletişim ticaretinin hemen hemen tüm yıllarda artış gösterdiği Tablo 2.9 ve Tablo 2.10'dan anlaşılmaktadır. Sigorta ve finans ticaretine baktığımızda ihracatın ithalattan fazla olduğu, ithalatın 2008-2009, 2011-2012 ve 2015-2016 yıllarında düştüğü, sigorta ve finans ihracatının ise 2008 küresel krizi takip eden yıllarda 2011 yılı dışında sürekli bir düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. Taşıma hizmeti ticaretinin ithalat ve ihracat yüzdeleri birbirine yakın olmakla beraber 2012 yılından itibaren taşıma ticaretinde özellikle de taşıma ihracatında düşüş meydana gelmiştir. Seyahat ticareti incelediğimiz dönem itibariyle yıllar içinde düşmüştür. 2003 yılında %29.6 olan seyahat ithalatı her geçen yıl düşerek 2016 yılında %19.4 düzeyinde meydana gelmiştir. 2003'te %26.8 olan seyahat ihracatı da aynı şekilde yıllar içinde düşerek 2016'da %18.5 seviyesinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.9 ve 2.10).

Tablo 2.9: AB Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
AB	İletişim İthalatı	40.5	41.4	43.9	43.2	44.4	44.9	48.0
	İletişim İhracatı	43.8	42.9	43.3	42.2	42.3	42.7	45.1
	Sigorta ve Finans İthalatı	6.9	7.8	8.0	9.1	9.0	8.7	8.8
	Sigorta ve Finans İhracatı	12.3	13.4	14.1	15.8	16.3	15.1	15.4
	Taşıma İthalatı	22.6	23.3	22.2	22.3	22.5	22.7	20.1
	Taşıma İhracatı	20.3	21.3	21.0	20.8	21.2	22.4	20.0
	Seyahat İthalatı	29.6	27.4	25.8	24.6	24.1	23.4	23.0
	Seyahat İhracatı	26.8	25.5	24.0	23.3	22.3	21.7	21.5
	Yüksek Teknoloji İhracatı	17.9	17.8	18.2	18.6	14.1	13.7	15.3

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

İncelediğimiz dönemde AB ülkelerinin ileri teknoloji ihracatı 2003-2006 yılları arasında artarak 2006 yılında en yüksek düzey olan %18.6 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2008 yılında %13.7 oranı ile en düşük seviyede gerçekleşen ileri teknoloji ihracatı takip eden yıllarda yeniden artış göstererek 2016'da %16.3 düzeyinde gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.9 ve 2.10).

Tablo 2.10: AB Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
AB	İletişim ithalatı	47.2	47.9	49.4	49.8	50.5	53.2	52.3
	İletişim İhracatı	45.5	45.7	47.1	46.9	48.3	49.8	46.8
	Sigorta ve Finans İthalatı	9.0	8.9	8.4	9.1	9.3	8.7	8.6
	Sigorta ve Finans İhracatı	14.9	15.2	15.0	14.4	13.7	13.8	14.0
	Taşıma İthalatı	21.7	21.4	21.1	20.3	19.3	18.4	17.6
	Taşıma İhracatı	21.0	20.5	19.9	18.7	18.2	17.6	16.8
	Seyahat İthalatı	22.1	21.7	20.9	20.6	20.6	19.4	19.4
	Seyahat İhracatı	20.4	20.5	19.8	19.8	19.4	18.3	18.5
	Yüksek Teknoloji İhracatı	15.4	15.0	15.6	15.6	15.5	16.9	16.3

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Tablo 2.10'a göre incelenen sektörler arasında AB ülkelerinin 2016'da diğer sektörlerle göre iletişim sektöründe hem ithalatta hem de ihracatta önde olduğu ortaya çıkmıştır.

ABD'nin iletişim ithalatı 2006 ve 2016 yılları dışında her yıl artış göstererek 2016 yılında %52.3 gibi yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. 2003 yılında %46.3 seviyesinde olan iletişim ihracatı incelediğimiz dönem içerisinde inişli çıkışlı bir seyir izleyerek 2016'da %46.2 düzeyinde gerçekleşmiştir. İletişim ihracatı 2009'da %49.1 ile %50'ye yaklaşmıştır. Sigorta ve finans ithalatı 2003-2009 döneminde 2005 yılı dışında sürekli bir

artış göstermiş olup incelediğimiz dönem aralığında en yüksek seviye olan %20.2 ile 2009'da meydana gelmiştir. Bu oran 2009'dan 2016'ya kadar ise her yıl giderek düşmüştür. Sigorta ve finans ihracatı ise bazı yıllarda düşük oranlarda gerçekleşmesine rağmen genel olarak yıllar içinde artış göstermiştir. 2005 yılında %25'lere yaklaşan taşıma ithalatı 2009 yılına kadar sürekli düşmüş olup 2010'dan sonra yeniden artmıştır. 2003 yılında %14.3 seviyesinde olan taşıma ihracatı yıllar içinde düşerek 2016 yılında %11.2'ye kadar gerilemiştir. İncelenen dönem aralığında 2005 yılında %25'i aşan (%26.3) seyahat ithalatı 2006-2011 yılları arasında düşüş gösterdikten sonra takip eden yıllarda yeniden artışa geçmiştir. 2003 yılında %27.7 olan seyahat ihracatı ise yıllar içinde inişli çıkışlı bir seyir izleyerek 2016'ya gelindiğinde ise yeniden %27'ye ulaşmıştır (bkz. Tablo: 2.11 ve 2.12).

Tablo 2.11: ABD'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%) 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ABD	İletişim ithalatı	36.5	41.4	43.9	43.2	44.4	44.9	48.0
	İletişim İhracatı	46.3	45.6	46.0	47.2	47.4	46.5	49.1
	Sigorta ve Finans İthalatı	14.1	14.2	13.4	15.9	17.9	18.6	20.2
	Sigorta ve Finans İhracatı	11.7	12.9	12.7	13.8	14.8	14.3	15.4
	Taşıma İthalatı	23.9	24.4	24.8	22.9	21.3	20.5	16.6
	Taşıma İhracatı	14.3	14.1	14.1	13.8	13.5	14.1	12.1
	Seyahat İthalatı	25.5	26.1	26.3	24.7	24.0	22.6	21.0
	Seyahat İhracatı	27.7	27.3	27.2	25.2	24.4	25.1	23.4
	Yüksek Teknoloji İhracatı	30.8	30.3	29.9	30.1	27.2	25.9	21.5

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

ABD'nin 2003 yılında yaklaşık %31 olarak gerçekleşen yüksek teknoloji ihracatı özellikle 2006'dan sonra düşmüştür. Yüksek teknoloji ihracatı en düşük seviye olarak %17.8 ile 2012 ve 2013 yıllarında gerçekleşmiştir. 2013 yılından sonra söz konusu oran yeniden yükselişe geçerek 2016'da %20 seviyesinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.11 ve 2.12).

Tablo 2.12: ABD'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%) 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ABD	İletişim ithalatı	47.2	47.9	49.4	49.8	50.5	53.2	52.3
	İletişim İhracatı	47.6	48.4	48.3	46.4	45.2	45.3	46.2
	Sigorta ve Finans İthalatı	18.8	16.8	16.0	16.3	15.8	15.0	14.6
	Sigorta ve Finans İhracatı	15.4	14.9	14.2	15.9	16.8	15.8	15.2
	Taşıma İthalatı	18.2	18.7	18.8	19.7	19.6	19.7	19.2
	Taşıma İhracatı	12.7	12.7	12.8	12.4	12.2	11.6	11.2
	Seyahat İthalatı	21.2	20.6	22.2	21.3	22.0	23.3	24.5
	Seyahat İhracatı	24.3	24.0	24.6	25.3	25.9	27.3	27.4
	Yüksek Teknoloji İhracatı	20.0	18.1	17.8	17.8	18.2	19.0	20.0

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

OECD üyesi ülkelerinin hizmet sektörleri incelendiğinde iletişim ithalatının hizmet ithalatı içindeki payının en yüksek 2009 yılında %46.2 seviyesinde gerçekleştiği Tablo 2.13 ve 2.14'ten anlaşılmaktadır. İncelediğimiz dönem aralığındaki diğer yıllarda ise iletişim ithalatı ortalama %42 seviyesinde gerçekleşmiştir. İletişim ihracatı ise hemen hemen her yıl artarak 2015 yılında %48 oranı ile %50'ye yaklaşmıştır. Sigorta ve finans ithalatının payı 2003-2010 yılları arasında artış göstermiş olup 2010'dan sonraki yıllarda düşüşe geçmiştir. Benzer şekilde sigorta ve finans ihracatının payı 2003'ten 2009'a kadar hemen hemen her yıl artış göstermiştir. Söz konusu oran 2010-2016 yılları arasında ise ortalama %13.5 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2003-2012 yılları arasında ortalama %23 seviyesinde gerçekleşen taşıma ithalatı 2008 küresel krizi takip eden 2009 yılında %20'lere gerilemiştir. Daha sonra 2010-2012 yılları arasında söz konusu oran %22 seviyelerinde gerçekleşmiş olup sonraki yıllarda her yıl düşerek 2016 yılında %18'lere gerilemiştir. Taşıma ihracatının payı da benzer şekilde 2003'ten 2008'e kadar 2006 yılı haricinde artış göstermekteyken 2009 ve takip eden yıllarda her geçen yıl düşerek en son 2016 yılında %15'lere kadar gerilemiştir (bkz. Tablo: 2.13 ve 2.14).

Tablo 2.13: OECD Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
OECD Ülkeleri	İletişim İthalatı	39.7	39.6	41.2	41.2	42.0	42.8	46.2
	İletişim İhracatı	43.3	42.6	42.7	42.7	42.7	43.1	45.8
	Sigorta ve Finans İthalatı	8.1	8.3	8.2	9.6	9.8	9.7	10.2
	Sigorta ve Finans İhracatı	11.7	12.5	13.0	14.5	15.2	13.9	14.2
	Taşıma İthalatı	24.1	24.9	24.3	24.0	24.1	24.2	20.7
	Taşıma İhracatı	20.4	21.2	21.2	20.8	21.0	22.1	19.0
	Seyahat İthalatı	28.0	27.2	26.2	24.8	24.1	23.1	22.7
	Seyahat İhracatı	26.3	25.5	24.5	23.2	22.3	22.1	22.1
	Yüksek Teknoloji İhracatı	20.7	20.4	20.5	20.6	17.0	16.4	17.2

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

2003 yılında yaklaşık %23 olan OECD ülkelerinin yüksek teknoloji ihracatının payı 2006'dan sonra %20'nin altında gerçekleşmiştir. Söz konusu pay 2007-2016 yılları arasında ortalama %16.92 seviyesi ile yaklaşık %17 oranında meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.13 ve 2.14).

Tablo 2.14: OECD Ülkelerinin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
OECD Ülkeleri	İletişim ithalatı	41.8	44.0	43.0	42.8	42.6	42.0	41.7
	İletişim İhracatı	45.3	46.0	46.9	46.5	47.3	48.0	46.7
	Sigorta ve Finans İthalatı	10.0	9.5	9.0	9.4	9.4	9.1	9.1
	Sigorta ve Finans İhracatı	13.7	13.8	13.4	13.6	13.4	13.4	13.4
	Taşıma İthalatı	22.5	22.2	22.2	21.4	20.5	19.6	18.7
	Taşıma İhracatı	20.4	19.7	19.4	18.3	17.7	16.9	15.8
	Seyahat İthalatı	22.3	22.0	21.8	21.4	21.2	20.8	21.1
	Seyahat İhracatı	21.6	21.5	21.2	21.5	21.4	21.5	21.7
Yüksek Teknoloji İhracatı	17.0	16.3	16.6	16.8	16.7	17.7	17.5	

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Yüksek gelirli ülkelerin iletişim ithalatının hizmet ithalatı içindeki payı 2003 yılında yaklaşık %41 iken incelenen dönemde yıllar içinde artarak 2016 yılında %50'ye yaklaşmıştır. İletişim ihracatının hizmet ihracatı içindeki payı incelenen tüm yıllarda %40'ın üzerinde olmakla beraber 2016 yılında %45'i geçerek %46.1 seviyesinde meydana gelmiştir. 2003 yılında %7.6 olan sigorta ve finans ithalatı payı 2009 yılında %9.7 oranında gerçekleşerek %10'a yaklaşmıştır. Söz konusu pay sonraki yıllarda az da olsa düşüş göstermiştir. Sigorta ve finans ihracatı 2003 yılında yaklaşık %12 seviyesinde gerçekleşmiş olup 2009 yılına gelindiğinde %15'e yaklaşmıştır. İncelenen tüm yıllarda sigorta ve finans ihracatının payı sigorta ve finans ithalatının payından daha yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir. 2004 yılında %25'e yaklaşan taşıma ithalatı takip eden yıllarda giderek düşmüş olup 2016 yılına gelindiğinde ise %19.4 seviyesi ile %20'nin altında gerçekleşmiştir. Taşıma ihracatının payı da benzer şekilde 2003 ile 2008 yılları arasında ortalama %22 seviyesinde gerçekleştiikten sonra takip eden yıllarda gittikçe düşerek 2016'da %16.8 şeklinde meydana gelmiştir. Seyahat ithalatının toplam hizmet ithalatı içindeki payı 2003 yılında %27.8 seviyesiyle %30'a yaklaşmasına rağmen takip eden tüm yıllarda düşüş göstererek 2016 yılında %21.3 düzeyinde gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde 2003 yılında %25'i aşan seyahat ihracatı payı ise dalgalı bir seyirle giderek düşüş göstermiştir. Söz konusu pay 2016 yılında %22 düzeyinde gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.15 ve 2.16).

Tablo 2.15: Yüksek Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Yüksek Gelirli	İletişim ithalat	40.9	40.8	41.7	42.0	42.6	43.5	46.6
	İletişim İhracatı	43.1	42.4	42.2	42.3	42.2	42.3	45.0
	Sigorta ve Finans İthalatı	7.6	7.9	8.1	9.4	9.4	9.2	9.7
	Sigorta ve Finans İhracatı	11.8	12.5	13.1	14.6	15.3	14.2	14.5
	Taşıma İthalatı	24.0	24.7	24.2	23.7	23.9	24.2	20.7
	Taşıma İhracatı	21.7	22.4	22.3	21.8	22.0	23.1	20.0
	Seyahat İthalatı	27.8	26.9	26.0	24.5	24.1	22.9	22.8
	Seyahat İhracatı	25.4	24.6	23.7	22.6	21.8	21.5	21.6
Yüksek Teknoloji İhracatı	21.6	21.4	21.3	21.6	17.7	17.2	18.4	

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Tablo 2.16: Yüksek Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Yüksek Gelirli	İletişim ithalatı	45.6	46.4	47.0	47.7	48.7	49.9	48.9
	İletişim İhracatı	44.0	44.4	45.2	44.9	45.7	46.6	46.1
	Sigorta ve Finans İthalatı	9.6	9.1	8.6	9.0	8.9	8.7	8.8
	Sigorta ve Finans İhracatı	13.9	14.0	13.5	13.7	13.5	13.8	13.7
	Taşıma İthalatı	22.4	22.5	22.5	21.7	20.9	20.3	19.4
	Taşıma İhracatı	21.4	20.7	20.4	19.1	18.6	17.8	16.8
	Seyahat İthalatı	22.4	21.9	21.8	21.4	21.3	20.9	21.3
	Seyahat İhracatı	21.6	21.8	21.8	22.1	21.9	21.7	22.0
Yüksek Teknoloji İhracatı	17.8	16.7	17.1	16.8	16.8	18.5	19.6	

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Yüksek gelirli ülkelerin yüksek teknoloji ihracatının payı 2003-2006 yılları arasında ortalama yaklaşık %21.5 seviyesinde meydana gelmiştir. 2007-2016 yılları arasında ise %20'nin altına düşmüş olup bazı yıllarda %16'lara kadar gerilemiştir (bkz. Tablo: 2.15 ve 2.16).

Orta gelirli ülkelerin iletişim ithalatının hizmet ithalatı içindeki payı 2003-2009 yılları arasında artış göstermiş olup 2009 yılında %38.5 payı ile %40'a yaklaşmıştır. Daha sonraki yıllarda bu pay düşerek 2016 yılında %33 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2003 yılında %37 olan iletişim ihracatının payı ise incelenen yıllarda hemen hemen her yıl artarak 2016 yılına gelindiğinde %45'e yaklaşmıştır. Sigorta ve finans ithalatının payı 2003-2010 yılları arasında artış eğilimindeyken takip eden yıllarda giderek düşmüştür. Sigorta ve finans ithalatının payı en yüksek 2010 yılında %8.3 düzeyinde gerçekleşmişken en düşük olarak 2015'te %5.3 seviyesinde gerçekleşmiştir. Sigorta ve finans ihracatının payı ise tüm yıllarda %4'ün altında gerçekleşmiş olup oldukça düşük seviyelerde meydana gelmiştir. Taşıma ithalatının payı iletişim ithalatı payına benzer şekilde gerçekleşmiştir. 2003'ten 2006'ya kadar artış eğiliminde olan taşıma ithalatı payı

ilerleyen yıllarda düşmüştür. 2006'da %35 olarak gerçekleşen söz konusu pay 2016'ya geldiğinde gittikçe düşerek %22.8 düzeyinde meydana gelmiştir. Taşıma ihracatının payı yıllar itibariyle taşıma ithalatının payı gibi incelenen dönem içinde önce artış göstermiş olup sonra ise giderek düşmüştür. 2008 yılında %21'i aşan bu pay 2016 yılında %17.5'e kadar düşmüştür. 2003'te %25'i aşan seyahat ithalatının payı 2008'e kadar düşüş eğilimindeyken 2009'u takip eden yıllarda artarak 2016'ya geldiğinde %37.4'e kadar ulaşmıştır. Seyahat ihracatının payı ise seyahat ithalatı payının aksine yıllar içinde düşmüştür. 2003'te yaklaşık %42 olan söz konusu pay gittikçe düşerek 2016'ya geldiğinde %33.5 düzeyinde gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.17 ve 2.18).

Tablo 2.17: Orta Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Orta Gelirli	İletişim ithalatı	35.5	34.7	35.2	35.5	36.1	37.4	38.5
	İletişim İhracatı	37.0	38.0	37.4	38.2	38.9	40.4	41.0
	Sigorta ve Finans İthalatı	6.9	6.9	6.8	7.2	7.2	7.2	7.6
	Sigorta ve Finans İhracatı	2.2	2.0	2.5	2.6	3.0	3.1	3.1
	Taşıma İthalatı	32.1	33.5	34.9	35.0	34.8	33.5	30.0
	Taşıma İhracatı	18.9	19.1	20.4	20.7	21.1	21.6	19.2
	Seyahat İthalatı	25.5	24.9	23.1	22.4	21.9	22.0	23.9
	Seyahat İhracatı	41.9	40.9	39.7	38.6	37.0	35.0	36.8
	Yüksek Teknoloji İhracatı	19.7	19.6	18.7	18.7	17.5	15.6	17.8

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Orta gelirli ülkelerin yüksek teknoloji ihracatının payı 2003 yılında %19.7 seviyesiyle %20'ye yaklaştıktan sonra 2011 yılına kadar hemen hemen her yıl düşmüştür. Daha sonra 2013 yılında %24.6 düzeyi ile %25'e yaklaşan söz konusu pay yeniden düşüş eğilimine geçerek 2016'da %18.3 olarak gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 2.17 ve 2.18).

Tablo 2.18: Orta Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Orta Gelirli	İletişim ithalatı	32.8	36.4	35.1	34.7	32.7	32.8	33.1
	İletişim İhracatı	37.7	43.4	43.5	43.2	44.0	44.2	44.9
	Sigorta ve Finans İthalatı	8.3	7.7	7.3	7.4	6.5	5.3	5.6
	Sigorta ve Finans İhracatı	3.7	3.6	3.5	3.8	3.8	3.7	3.6
	Taşıma İthalatı	32.3	30.7	30.1	28.5	26.1	24.4	22.8
	Taşıma İhracatı	21.0	19.4	19.4	19.1	18.9	18.2	17.5
	Seyahat İthalatı	25.5	24.7	27.0	28.8	34.4	37.0	37.4
	Seyahat İhracatı	37.1	32.8	33.2	33.8	32.9	33.5	33.5
	Yüksek Teknoloji İhracatı	16.9	15.6	23.6	24.6	20.1	21.0	18.3

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Tablo 2.19 ve 2.20'deki verilere göre düşük gelirli ülkeler 2008 yılına kadar hizmet ihracatında bulunmayıp sadece hizmet ithal etmişlerdir. 2005-2016 arasında iletişim ithalatı payı ortalama yaklaşık %32 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında %40 olan

iletişim ihracatının payı takip eden yıllarda düşmüş olup 2016'da %28.2 düzeyinde gerçekleşmiştir. Sigorta ve finans ithalatı payı incelenen dönem aralığında ortalama %6 seviyesinde gerçekleşmiştir. Sigorta ve finans ihracatının payı verileri ise sadece 2014 ve 2015 yıllarında mevcut olup %3'ün altında meydana gelmiştir. Taşıma ithalatı payı 2005'te %48 seviyesindeyken 2008'de %50'yi aşarak %51.6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Takip eden yıllarda ise söz konusu oran düşmüş olup 2016'da %46.5'e kadar gerilemiştir. Taşıma ihracatının payı 2009 yılında %18.4 düzeyindeyken 2015'te %31.4 seviyesine kadar artmıştır. 2005'te %16.3 olan seyahat ithalatı payı 2014'e kadar hemen hemen her yıl düşerek 2014'te %12.7 düzeyinde meydana geldikten sonra 2015 ve 2016'da yeniden %15'in üzerinde gerçekleşmiştir. Seyahat ihracatı payı 2009'da %38 düzeyindeyken 2015'te %39.4 düzeyi ile %40'a yaklaşmıştır.

Düşük gelirli ülkelerin yüksek teknoloji ihracatı payı verileri sadece 2012, 2014 ve 2015 yıllarında mevcuttur. 2012'de %7.6 olan söz konusu pay %50 düşerek 2015'te %3.5 seviyesinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.20).

Tablo 2.19: Düşük Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Düşük Gelirli	İletişim ithalatı	-	-	30.0	34.3	31.7	27.7	30.5
	İletişim İhracatı	-	-	-	-	-	-	40.6
	Sigorta ve Finans İthalatı	-	-	5.7	5.7	5.9	6.1	5.9
	Sigorta ve Finans İhracatı	-	-	-	-	-	-	-
	Taşıma İthalatı	-	-	48.0	43.6	46.3	51.6	48.8
	Taşıma İhracatı	-	-	-	-	-	-	18.4
	Seyahat İthalatı	-	-	16.3	16.4	16.1	14.6	15.2
	Seyahat İhracatı	-	-	-	-	-	-	38.0
	Yüksek Teknoloji İhracatı	-	-	-	-	-	-	-

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Tablo 2.20: Düşük Gelirli Ülkelerin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Düşük Gelirli	İletişim ithalatı	30.6	32.2	34.1	33.5	35.0	31.7	32.1
	İletişim İhracatı	40.0	38.7	33.4	31.3	36.6	28.2	-
	Sigorta ve Finans İthalatı	5.9	5.7	6.7	6.4	6.3	5.9	-
	Sigorta ve Finans İhracatı	-	-	-	-	2.9	2.5	-
	Taşıma İthalatı	50.1	49.3	48.0	47.8	46.6	46.6	46.5
	Taşıma İhracatı	21.3	23.2	26.2	28.4	26.8	31.4	-
	Seyahat İthalatı	13.8	13.3	11.7	12.8	12.7	16.4	15.6
	Seyahat İhracatı	37.8	35.5	38.5	-	34.9	39.4	-
	Yüksek Teknoloji İhracatı	-	-	7.6	-	5.4	3.5	-

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Türkiye'nin toplam hizmet ithalatı içinde iletişim ithalatının payı 2003 yılında %21 seviyesindeyken yıllar içinde inişli çıkışlı bir seyir izlemiş olup 2016'ya gelindiğinde %28.8 düzeyinde gerçekleşerek %30'a yaklaşmıştır. 2003 yılında %11.3 olan iletişim ihracatı 2010 yılına kadar giderek düşmüştür. Daha sonraki yıllarda ise artarak 2016'da yeniden %11 düzeyine yaklaşmıştır. 2003'te %13 olan sigorta ve finans ithalatı payı 2004 ve 2005 yıllarında düşmüştür. 2006-2008 yılları arasında söz konusu pay %13'ü aştıktan sonra küresel ekonomik krizi takip eden yıllarda yeniden düşmüş olup 2010'da %10'lara kadar gerilmiştir. 2014-2016 yılları arasında ise %14'ü aşmıştır. İncelenen dönem aralığında tüm yıllarda %5'in altında gerçekleşen sigorta ve finans ihracatı 2003 yılında %2.8 seviyesindeyken 2016 yılında %4.7 seviyesine ulaşmıştır. 2003 yılında %36.6 olan taşıma ithalatının payı 2008'de %44.5 seviyesiyle %45'e yaklaşmıştır. 2009'da %38'e düşen bu pay takip eden yıllarda yeniden %40'ı aştıktan sonra gerileyerek 2016'da %35.7 düzeyinde meydana gelmiştir. Taşıma ihracatının payı ise incelenen dönemde her yıl artmıştır. 2003 yılında %12.1 olan söz konusu pay 2016'da %34.6 seviyesinde gerçekleşmiş olup 14 yıl içinde neredeyse 3 kat artış göstermiştir. Seyahat ithalatı payı 2003'te %30'a yakın bir seviyedeysen inişli çıkışlı bir seyir ile 2016'ya gelindiğinde %21.5 düzeyinde meydana gelmiştir. Seyahat ihracatının payı da aynı şekilde yıllar içinde düşmüştür. Hizmet ticaretinde en yüksek paya sahip olan seyahat ihracatı 2003'te %74'e yaklaşmıştır. Söz konusu pay hemen hemen her yıl düşerek 2016'da %49.7 seviyesi ile %50'nin altında meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2. 21 ve 2.22).

Tablo 2.21: Türkiye'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Türkiye	İletişim İthalatı	21.0	19.4	20.3	23.2	19.7	21.1	23.2
	İletişim İhracatı	11.3	12.8	10.4	10.8	10.0	10.2	9.4
	Sigorta ve Finans İthalatı	13.0	11.7	10.7	13.5	13.5	13.4	12.0
	Sigorta ve Finans İhracatı	2.8	2.4	2.4	3.1	3.5	4.3	3.2
	Taşıma İthalatı	36.6	42.6	43.1	38.7	43.8	44.5	38.0
	Taşıma İhracatı	12.1	14.2	18.2	19.2	21.8	22.5	23.3
	Seyahat İthalatı	29.4	26.2	26.0	24.5	22.9	21.0	26.8
	Seyahat İhracatı	73.8	70.7	69.0	66.9	64.8	63.0	64.2
	Yüksek Teknoloji İhracatı	1.9	1.9	1.5	1.9	1.9	1.6	1.7

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracatı incelenen dönem aralığında %2.2 pay ile sadece 2015'te %2'yi geçebilmiştir. Diğer tüm yıllarda ise bu pay %2'nin altında meydana gelmiştir. Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracatının payı incelenen diğer ülke/ülke grupları

ile karşılaştırıldığında en düşük düzeyde meydana geldiği anlaşılmaktadır (bkz. Tablo: 2.21 ve 2.22).

Tablo 2.22: Türkiye'nin Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Türkiye	İletişim ithalatı	22.6	23.5	26.1	26.0	25.0	25.3	28.8
	İletişim İhracatı	8.9	9.2	9.6	8.7	9.1	8.7	10.9
	Sigorta ve Finans İthalatı	10.1	12.0	11.8	12.4	14.3	14.4	14.0
	Sigorta ve Finans İhracatı	3.3	3.3	3.2	3.7	3.8	3.7	4.7
	Taşıma İthalatı	41.0	41.1	42.6	41.9	40.5	36.6	35.7
	Taşıma İhracatı	25.8	26.7	29.0	29.5	30.1	30.8	34.6
	Seyahat İthalatı	26.4	23.3	19.5	19.6	20.2	23.7	21.5
	Seyahat İhracatı	62.0	60.7	58.2	58.1	57.0	56.8	49.7
	Yüksek Teknoloji İhracatı	1.9	1.8	1.8	1.9	1.9	2.2	2.0

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

İncelenen dönem itibariyle dünya genelinde iletişim ticaretinin hizmet ticareti içindeki payı hemen hemen her yıl artış göstermiş olup bu pay %40'ın üzerindedir. Sigorta ve finans ithalatının payı 2003 yılında %7.5 düzeyindeyken 2010'a kadar artarak %9.3 seviyesine ulaştıktan sonra düşüş eğilimine geçmiş olup 2016'da yeniden %8'in altında gerçekleşmiştir. 2003 yılında %10.1 olan sigorta ve finans ithalatının payı 2009'a kadar artarak %12.2'ye ulaştıktan sonra 2016'ya kadar ortalama %11.5 seviyesinde meydana gelmiştir. 2003'ten 2012'ye kadar ortalama %26 düzeyinde gerçekleşen taşıma ithalatının payı 2012'den sonra her yıl düşmüş olup 2016'da yaklaşık %20'ye kadar gerilemiştir. Taşıma ihracatının payı 2003-2012 arasında %20'nin üstündeyken 2012'den sonra %20'nin altına düşmüş olup 2016'ya gelindiğinde ise %17 düzeyinde meydana gelmiştir. 2003'te %27'yi aşan seyahat ithalatının payı her yıl düşerek 2011'de %22.6'ya kadar geriledikten sonra yeniden yükselerek 2016'da %25'in üzerine çıkmıştır. Seyahat ihracatının payı 2003 yılında %28.1 düzeyi ile %30'a yaklaştıktan sonra 2007'ye kadar düşmüş olup 2007-2016 arasında ortalama %24.4 seviyesinde gerçekleşmiştir (bkz. Tablo 2.23 ve 2.24).

Tablo 2.23: Dünya'nın Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı(%): 2003-2009

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Dünya	İletişim ithalatı	39.9	39.7	40.4	40.6	41.2	42.0	44.7
	İletişim İhracatı	42.1	41.6	41.4	41.5	41.5	41.9	44.2
	Sigorta ve Finans İthalatı	7.5	7.7	7.8	8.9	8.9	8.8	9.2
	Sigorta ve Finans İhracatı	10.1	10.6	11.1	12.3	12.9	11.9	12.2
	Taşıma İthalatı	25.5	26.4	26.4	26.1	26.4	26.4	23.0
	Taşıma İhracatı	21.2	21.8	22.0	21.6	21.8	22.8	19.8
	Seyahat İthalatı	27.4	26.5	25.4	24.0	23.6	22.7	23.0
	Seyahat İhracatı	28.1	27.5	26.5	25.5	24.7	24.2	24.6
	Yüksek Teknoloji İhracatı	21.2	21.0	20.7	20.9	17.6	16.8	18.2

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Dünya genelinde yüksek teknoloji ihracatının payı 2003 ile 2006 yılları arasında %20'nin üzerinde gerçekleşmiş olup daha sonra 2011'e kadar bu pay düşmüştür. 2012.2016 arasında ise yaklaşık ortalama %19 düzeyinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo: 2.23 ve 2.24).

Tablo 2.24: Dünya'nın Hizmet Sektörlerinin Hizmet İthalatı ve İhracatı İçindeki Payı (%): 2010-2016

Ülke/Ülke Grubu	Hizmet Sektörleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dünya	İletişim İthalatı	42.5	43.7	43.7	44.2	44.3	45.2	44.7
	İletişim İhracatı	42.7	44.1	44.7	44.5	45.3	46.0	45.8
	Sigorta ve Finans İthalatı	9.3	8.7	8.3	8.5	8.2	7.8	7.9
	Sigorta ve Finans İhracatı	11.8	11.7	11.3	11.6	11.5	11.6	11.6
	Taşıma İthalatı	24.9	24.8	24.7	23.7	22.5	21.6	20.4
	Taşıma İhracatı	21.3	20.5	20.2	19.1	18.7	17.9	17.0
	Seyahat İthalatı	23.1	22.6	23.1	23.3	24.8	25.1	25.5
	Seyahat İhracatı	24.7	24.2	24.3	24.6	24.2	24.2	24.5
	Yüksek Teknoloji İhracatı	17.5	16.4	19.0	19.1	17.7	19.2	19.2

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

Tablo: 2.9-24'te yer alan incelenen ülke/ülke grupları arasında 2016 yılı verilerine göre toplam hizmet ithalatı içinde en yüksek iletişim ithalatı payının %52.3 seviyesiyle AB ve ABD'de meydana gelmiş olup, toplam hizmet ihracatı içinde en yüksek iletişim ihracatının payı ise %46.8 ve %46.7 düzeyleri ile sırasıyla AB ve OECD ülkelerinde gerçekleşmiştir. Sigorta ve finans ithalatında en yüksek pay ABD'de ve Türkiye'de sırasıyla %14.6 ve %14 seviyeleri ile meydana gelmiştir. Sigorta ve finans ithalatında en yüksek paya sahip olan ABD aynı zamanda sigorta ve finans ihracatında da %15.2 seviyesi ile en yüksek paya sahiptir. %46.5 seviyesi ile taşıma ithalatında en yüksek pay düşük gelirli ülkelere aitken taşıma ihracatında %34.6 seviyesi ile en yüksek pay Türkiye'ye aittir. En yüksek seyahat ithalatının payı orta gelirli ülkelerde %37.4 düzeyinde gerçekleşmiştir. En yüksek seyahat ihracatı ise neredeyse %50'ye yaklaşarak %49.7 seviyesiyle Türkiye'de meydana gelmiştir. Yüksek teknoloji ihraç eden ülke/ülke grupları arasında %20 ile en yüksek pay ABD'ye ait olup ikinci sıra ise %19.6 pay ile yüksek gelirli ülkelere aittir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN HİZMET SEKTÖRÜ DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ

3.1. LİTERATÜR TARAMASI

Bahar (2006), 1963-2004 yıllarını kapsayan veriler ile Türkiye'nin turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını ve turizm sektörünün ekonomik büyümeye olası katkısını test etmek amacıyla yapılan bu çalışmada turizm gelirleri ile gayri safi milli hasıla (GSMH) değişkenlerine ait zaman serisi VAR (Vector Autoregressive) modeli kullanılarak analiz yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki meydana getirdiği ve yapılan eş-bütünleşme testine göre de her iki değişken arasında uzun dönemde karşılıklı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Yavuz (2006), Türkiye ekonomisinde 1992:Q1- 2004:Q4 dönemini kapsayan turizm gelirlerindeki artışın ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Yazar çalışmasında geleneksel birim kök testinin (Augmented Dickey-Fuller, ADF) yanı sıra yapısal kırılmanın varlığının tespiti için Zivot ve Andrews'in 1992'de geliştirdikleri birim kök testini de kullanmıştır. Yazar yaptığı analizler sonucunda ADF testinin aksine, Zivot ve Andrews'in test sonuçlarının GSYH ve turizm değişkenlerinin trend durağan olduğu, ayrıca standart Granger nedensellik testi sonuçları ve Toda-Yamamoto (1995) yaklaşımına göre turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucunu elde etmiştir.

Değer (2006), 1980-2005 dönemini kapsayan mal ihracatı ve turizmden elde edilen döviz gelirlerinin Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmasında Sıradan En Küçük Kareler yöntemi ve Johansen eş-bütünleşme testi kullanmıştır. Sıradan En Küçük Kareler yöntemi sonuçlarına göre mal ihracatının Türkiye'nin ekonomik büyümesinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı etkileri olduğu

halde turizm gelirlerinin ekonomik büyümede anlamlı bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Turizm ve mal ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkileri Johansen eş-bütünleşme testi ile test edilmiş ve dış ticaret gelirlerinin Türkiye ekonomisinde mevcut ve gelecek için önemli etkileri olduğu sonucu elde edilmiştir.

Bozkurt (2010), 1980-2008 yıllarını kapsayan yıllık verileri kullanarak Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerin uluslararası hizmet ticareti ve uluslararası hizmet ticaretinin büyüme üzerindeki etkisini zaman serisi analizleri ile incelemiştir. Durağanlığı test etmek için birim kök testlerini, hizmet ticareti ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkileri test etmek için ise Engle-Granger eş-bütünleşme testini kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmada değişkenler arasındaki olası ilişkinin yönü vektör hata düzeltme (VEC) ve Granger nedensellik testiyle belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda Türkiye'de geleneksel hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu, söz konusu ilişkinin yönü ise hizmet ticaretinden ekonomik büyümeye doğru olduğu sonucu elde edilmiştir.

Şimşek ve Kadılar 2010'da yaptıkları çalışmalarında Türkiye'de beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1960-2004 yıllarını kapsayan dönem için incelemiştirlerdir. Eş-bütünleşme ve hata düzeltme modelleri yöntemleri ile reel GSYH, reel ihracat ve yükseköğrenime kayıt miktarı serilerini analiz etmişlerdir. Yazarlar yaptıkları analizler sonucunda Türkiye'de bir yandan uzun dönemde ihracattaki artış ve beşeri sermaye birikimi uzun dönemli büyümeyi desteklerken öte yandan GSYH'deki artış beşeri sermaye birikimini beslediği bulgularını elde etmişlerdir.

Kara vd. (2011), 1992-2011 dönemini kapsayan verileri kullanarak Türkiye'de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme, cari işlemler dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi üç ayrı model kurarak test etmişlerdir. Çalışmalarında her üç model için Engle-Granger, VAR analizi ve Granger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Yazarlar yaptıkları analizler sonucunda ekonomik büyümeden turizm gelirlerine tek yönlü, turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine doğru çift yönlü ve döviz kurundan turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonuçlarına varmışlardır.

Türkmen (2012), 1974-2011 yıllarını içeren 37 yıllık veriyi kullanarak sadece Türkiye ekonomisini kapsayan zaman serisi analizini yapmıştır. Uluslararası hizmet ticareti (UHT) değişkeninin GSYH değişkenindeki değişimlere ne ölçüde katkı yaptığını ölçmek amacıyla GSYH değişkeni ile fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık ve UHT için vekil değişken olarak alınan geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasındaki ilişkileri ekonometrik analizle incelemiştir. Çalışmada birim kök, eş-bütünleşme, VEC modeli ve hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik analizleri yapılarak Türkiye'de geleneksel (turizm) ve modern (sigorta-finans) hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü tespit edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda Türkiye açısından hem kısa hem de uzun dönemde geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin modern hizmet ihracatının pozitif etkisinden daha büyük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yamak vd. (2012), çalışmalarında 1968-2006 yıllarını kapsayan Türkiye ekonomisindeki turizm gelirlerinin ve turist başına düşen turizm gelirlerinin reel GSMH, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini test etmişlerdir. Yazarlar, ADF ve PP birim kök testleri ile durağanlığı test ettikleri değişkenler arasında kısa dönem ilişkileri test etmek amacıyla Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Söz konusu değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiler ise Engle-Granger ve Johansen-Juselius eş-bütünleşme yöntemi ile test etmişlerdir. Yapılan ADF ve PP testleri sonucunda tarım hariç diğer serilerin birinci farklarında durağan olduğu yani birim kök içermedikleri ortaya çıkmıştır. Hem Engle-Granger hem de Johansen-Juselius eş-bütünleşme yöntemi sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Göçer (2013), çalışmasında Ar-Ge harcamalarının yüksek teknolojlü ürün ihracatı, bilgi iletişim teknolojileri ihracatı, toplam ihracat ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ile yüksek teknolojlü ürün ihracatının dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Gelişmekte olan 11 Asya ülkesi için 1996-2012 verileri kullanılarak yatay kesit bağımlılığı göz önünde bulundurularak panel veri analizi uygulamışlardır. Yapılan panel birim kök analizi Hadri-Kuruzomi yöntemi, nedensellik ilişkisi Dumitrescu-Hurlin ve eş-bütünleşme ilişkisi Eberhardt-Bond yöntemiyle tahmin edilmiştir. Analizler

neticesinde Ar-Ge harcamalarında %1'lik artışın yüksek teknoloji ürün ihracatını %6,5, bilgi-iletişim teknolojileri ihracatını %0,6 ve ekonomik büyümeyi %0,43 oranında arttırdığı sonuçlarına ulaşmışlardır.

Durgun Kaygısız (2015), çalışmasında 2003:Q1-2013:Q4 dönemi için Türkiye ekonomisini kapsayan net turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada değişkenler ADF birim kök testi ile durağanlaştırıldıktan sonra VAR modeli kurulmuştur. Sonrasında değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek adına Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda net turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Dritsakis (2004), Yunanistan için turizm ve uzun dönem ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1960:Q1-2000:Q4 dönemini kapsayan reel GSYH, reel efektif döviz kuru ve uluslararası turizm gelirleri veri setini kullanarak analiz etmiştir. Uygulanan eş-bütünleşme analizi sonucunda reel GSYH, reel efektif döviz kuru ve uluslararası turizm gelirleri arasında eş-bütünleşme vektörü olmadığı sonucunu elde etmişlerdir. Hata düzeltme modeline dayanan Granger nedensellik testi sonucunda ekonomik büyüme-uluslararası turizm gelirleri ve reel döviz kuru- ekonomik büyüme arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu, ekonomik büyüme- uluslararası turizm gelirleri ve reel döviz kuru- uluslararası turizm gelirleri arasında basit nedensel ilişki olduğu sonuçları ortaya çıkmıştır.

Santos-Paulino ve Thirlwall (2004) modelinin genişletilmiş bir versiyonunu kullanan Gani ve Clemes (2016) çalışmalarında yasal sistemin gücünün yüksek gelirli OECD ve gelişmekte olan ülkelerde sigorta ve finansal hizmet ticaretini etkileyip etkilemediğini incelemiştir. Yaptıkları analiz sonucunda hukukun üstünlüğü ve düzenleyici yapı ile sigorta ve finansal hizmetlerin ihracatı ve ithalatı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca bulgular, sigorta sözleşmelerinin sigorta ve finansal hizmetlerin ihracatı ve ithalatı ile negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Yazarlar kanun ve sözleşme mekanizmalarının güçlendirilmesinin sigorta ve finansal hizmetlerde daha yüksek ticaret seviyelerini kolaylaştıracağını tespit etmişlerdir.

Cole ve Guillin (2015), mal ve hizmet ticaretinde ticaret anlaşmalarının belirleyicilerini incelemişlerdir. Serbest ticaret anlaşmalarının hizmetlerle ilgili anlaşmalar olmadığı, bunun için ayrı bir iktisadi birleşmenin olması gerektiği motivasyonuyla çalışmışlardır. Mal ve hizmet ticareti konusunda bir anlaşma imzalamanın belirleyicilerindeki farklılıkları araştırmak için Baier ve Bergstrand'ın (2004) yöntemini kullanmışlardır. Standart ekonomik değişkenlere ilaveten vasıflı/vasıfsız işgücünü ve siyasal istikrarı da modele dahil etmişlerdir. Genel sonuç olarak farklı boyutlarda olsa da benzer nitelikler ve bazı güçlü özel farklılıklar olduğunu belirtmişlerdir.

Nath ve Liu (2017), 2000-2013 yıllarını kapsayan dönemde 49 ülke için panel verileri kullanarak bilgi ve iletişim teknolojisinin 10 hizmet kaleminin ihracatı, ithalatı ve toplam ticareti üzerindeki etkilerini ampirik olarak analiz etmişlerdir. Yazarlar diğer çalışmalardan farklı olarak teknolojinin erişim, kullanım ve beceri özelliklerini dahil eden kapsamlı bir bilgi ve iletişim teknolojisi geliştirme indeksi oluşturmak için 7 farklı bilgi ve iletişim teknolojisi değişkeni kullanmışlardır. Elde ettikleri bulgular, bilgi ve iletişim teknolojisinin 10 hizmet kaleminden 7'sinin uluslararası ticaretin büyümesine önemli derecede olumlu katkıları olduğunu göstermiştir. Çalışmalarında bu hizmet kalemlerinin finansal ve diğer iş hizmetleri için hem ithalatın hem de ihracatın bilgi ve iletişim teknolojisi tarafından büyük ölçüde etkilendiği, öte yandan, sadece ulaştırma hizmetlerinin ihracatında ve sadece sigorta hizmetlerinin, lisans ve lisans ücretlerinin, telekomünikasyon hizmetlerinin ve seyahatlerin ithalatında bilgi ve iletişim teknolojisinin önemli olumlu etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. Toplam hizmet ticaretini dikkate aldıklarında bilgi ve iletişim teknolojisinin finansal hizmetler, sigorta hizmetleri, diğer iş hizmetleri, lisans ve lisans ücretleri, ulaşım ve seyahat olmak üzere 6 kaleme olumlu etkileri olduğunu analiz etmişlerdir.

Dia ve VanHoose (2017), bankacılık hizmetinde sermaye yoğunluğu ve uluslararası ticareti incelemişlerdir. Çalışmalarında bankaların borç verme ve mevduat hizmetlerinin net ihracat pozisyonlarını tespit eden bir bakış açısına dayandırarak uluslararası bankacılığın (bankaların emek ve fiziki sermaye kaynakları için gerçekleştirdikleri harcamalar üzerinde durarak) deneysel uygulamasını yapmışlardır. Panel veri analizi

yapan yazarlar, 2001-2012 yıllarını kapsayan dönemi ve 27 ülkenin verilerini kullanmışlardır. Yaptıkları analiz sonucunda, kredi ihracatındaki yıllık artışların bir ülkenin bankalarının fiziki sermaye yoğunlukları ile tüm ülkelerdeki ortalamalara göre negatif ilişkili olduğunu, ülkelerarasında kaynak ulaşılabilirliği ve maliyetlerdeki düzenleme farklılıklarının uluslararası banka hizmetleri ticaretinde önemli etkenler olduğu ve hem kredilerin hem de mevduatların emek yoğun olduğu ortaya çıkmıştır.

Gani (2017), çalışmasında uluslararası ticarete lojistik hizmetinin performansını incelemiştir. Yapılan analiz genel lojistik performansının yanı sıra, birçok ülke örneği için ayrıştırılmış lojistik ölçümlerine dayanmakta ve lojistik performansının ölçümlerini içeren standart ithalat ve ihracat denklemlerini içermektedir. Analiz sonucunda genel lojistik performansının ihracat ve ithalat ile pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır. Uluslararası ticarete lojistik özelliklerinin önemli olup olmadığı da araştırılarak analiz genişletilmiştir. Bulgular, lojistik performansı yakalayan çeşitli ölçülerin çoğunlukla ihracatta istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu bir etkiye sahip olduğunu meydana çıkarmıştır. Lojistik altyapı ve hizmetlere yapılan sürekli yatırımın uluslararası ticareti olumlu yönde etkileyebileceği yazar tarafından belirtilmiştir.

Algieri vd. (2018), çalışmalarında 28 AB ülkesi için 2000-2013 yıllarını kapsayan turizm hizmetinde rekabetçi üstünlükleri incelemiştir. Rekabetçi üstünlükleri ölçmede Balassa yöntemini, dinamiklerini ölçmek için ise bir dinamik panel data modeli uygulamışlardır. Yaptıkları analiz sonucunda uluslararası turizmde yeni dış ticaret teorileri ile ilişkilendirilen değişkenlerin yanı sıra belirli faktör oranları değişkenlerinin de rekabet üstünlüklerini açıklamada önemli ölçüde katkı sağladığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca turizmde rekabet üstünlüğü ile ülkenin toplam verimliliği arasındaki negatif istatistiksel ilişki kişi başına düşen GSYH tarafından belirlendiği ortaya çıkmıştır.

Gnangnon ve Iyer (2018), çalışmalarında ticari hizmet ticaretinde dünya piyasasıyla bütünleşmede ülkelerin İnternet kullanımları ile dünyanın ortalama İnternet kullanım yoğunluğu arasındaki farkın etkisini incelemiştir. Yazarlar 175 ülke için 2000-2013 yıllarını kapsayan dengesiz panel veri setini kullanmışlardır. Ampirik analiz

İnternetle ilgili farkın azalması durumunda ülkelerin hizmet ticaretinde dünyayla bütünleşmesinin artabileceğini göstermiştir. Öte yandan bu durum coğrafi olarak dünya pazarlarından uzak olan ülkelere coğrafi mesafenin ticari hizmet ticaretinin dünya pazarıyla bütünleşmeleri üzerindeki olumsuz etkisini telafi etmelerine yardımcı olacağı belirtilmiştir.

Hu vd. (2018), çalışmalarında 25 önemli gelişmekte olan ülke için 1996-2012 yıllarını kapsayan dönemde yenilenebilir enerji tüketimi ve ticari hizmet ticaretinin karbon emisyonlarını üretmedeki rolünü araştırmışlardır. Granger nedensellik testleri uzun dönem çift yönlü Granger nedensellik ilişkisinin ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji tüketimi, uluslararası hizmetler ticareti ve karbon emisyonları arasında olduğunu göstermiştir. Yazarlar, Panel tahminleri için tamamen değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler ve Dinamik Sıradan En Küçük Kareler yöntemlerini kullanmışlardır. Panel eş-bütünleşme testleri sonucunda analiz değişkenleri arasında uzun dönem dengenin olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Deneysel sonuçlar, ekonomik büyümenin karbon emisyonları üzerinde önemli etkiye sahip olduğunu, yenilenebilir enerji tüketiminin artması karbon emisyonunun azalmasına, yenilenebilir enerji tüketiminin azalması ise karbon emisyonunun artmasına yol açtığını ve hizmet ticaretinin genişlemesi karbon emisyonunu azaltabileceğini göstermiştir. Yazarlar elde ettikleri bulgular sonucunda gelişmekte olan ülkelerin ticari hizmet ticaretini ve düşük karbonlu ekonomik büyüme için yenilenebilir enerji tüketiminin payını artırmasını önermişlerdir.

3.2. UYGULAMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu bölümde çalışmanın uygulamalı analizi yapılmıştır. Çalışmanın amacı 1970-80'li yıllarda belirgin hale gelen ve üçüncü dalga, bilgi ekonomisi ve hizmet dönemi gibi kavramlarla isimlendirilen üçüncül sektör konumunda olan hizmet sektörünün Türkiye'nin dış ticaretindeki gelişimini analitik olarak incelemektir.

Analiz sadece Türkiye ekonomisini kapsayan zaman serisinden oluşmaktadır. Bunun birinci nedeni, çok ülkeli analizde tek bir ülke açısından yanıltıcı sonuçlar doğurabilmesidir. İkinci nedeni ise, özellikle Türkiye'nin hizmet sektörü dış ticaretine

yönelik durağanlık, eş-bütünleşme ve nedensellik gibi zaman serisi analizleri yapılarak ulusal literatüre katkı sağlamaktır.

Bu amaçla Türkiye’de hizmet sektörü dış ticaretinin gelişimini daha geniş bir perspektiften görebilmek için analiz, Türkiye ekonomisine ait 1975-2016 yılları arasındaki 42 yıllık dönemi kapsayan veri setiyle gerçekleştirilmiştir. 1975 yılından önceki dönemlere ait istatistikî verilere ulaşılamadığından analize dahil edilememiştir.

3.3. UYGULAMANIN YÖNTEMİ VE VERİ SETİ

Çalışmada zaman serileri analiz yöntemi kullanılarak hizmet ticareti ile GSYH, reel efektif döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişki Eviews 9.0 paket programı ile test edilmiştir.

Analizde hizmet ticareti (X-M) bağımlı değişken olarak belirlenirken GSYH, reel efektif döviz kuru ve enflasyon bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Hizmet ticareti (X-M), GSYH ve enflasyon verileri DB veri tabanından temin edilirken reel efektif döviz kuru Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) veri tabanından temin edilmiştir. Reel efektif döviz kuru TCMB'nin veri tabanında 2003 yılından itibaren mevcut olup önceki yıllar için nominal döviz kurundan enflasyon oranı çıkartılarak elde edilmiştir. Ekonometrik uygulamada ele alınan değişkenler Tablo 3.1’de gösterilmiştir.

Tablo 3.1: Analizde Kullanılan Değişkenler

DEĞİŞKENLER	GÖSTERİM
Hizmet Ticareti (Milyon \$)	LogHT
GSYH (Milyon \$)	LogGSYH
Reel Efektif Döviz Kuru (ABD Doları)	LogDK
Enflasyon (Tüketici Fiyat Endeksi)	LogENF

Zaman serileri modelleri özellikle uzun dönemli olmak üzere öngörü amaçlı kullanılan modellerdir. Zaman serileri testleri temelde durağanlık ve eş-bütünleşme olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Durağanlık testleri korelogram testi ve birim kök testleri şeklinde ikiye ayrılmaktayken eş-bütünleşme testi Engle-Granger ve Johansen yöntemi

olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birim kök testi ise genellikle Dickey-Fuller ve Phillips-Perron tarafından geliştirilen yöntemlerle incelenmektedir (Tarı, 2011: 374, 473).

Bu çalışmanın ampirik analizi kapsamında, serilerin durağanlık özellikleri birim kök testleriyle incelendikten sonra VAR modeli kurularak, istikrar ve model iyiliği testleri gerçekleştirilecektir. Sonrasında ise analize dahil edilen değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin varlığını araştırmak amacıyla eş-bütünleşme ve nedensellik analizleri gerçekleştirilecektir.

3.3.1. Birim Kök Testi

Johansen eş-bütünleşme testinin yapılabilmesi için öncelikle modeldeki zaman serilerinin durağan olması gerekmektedir. Değişken bir sürecin ortalaması ve varyansı dönem boyunca bir değişme göstermiyorsa seri, durağan zaman serisidir denir. Regresyon analizleri yapılırken serilerin durağan olması yapay olarak yüksek test istatistiklerine ve sahte regresyonu önlemesine yardımcı olur. Ekonomik veriler artış trendinde değişkenlik gösterdikleri için durağan değillerdir. Durağan olmayan serileri durağan hale getirmek için logaritma alma, fark alma, filtreleme ve trend arındırma yöntemlerinin yanı sıra Box ve Jenkins durağanlığın logaritma alma ile beraber birinci ve ikinci dereceden farkların alınmasıyla da elde edilebileceğini belirtmişlerdir (Gül ve Ünlü, 2007: 10).

Birim kök sınamaları aşağıdaki model ile açıklanabilir:

$$Y_t = pY_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Buradaki hata terimi (u_t) beyaz gürültü hata terimini ifade etmektedir. Denklem (3)'teki Y_{t-1} değişkenine ait katsayı p , 1'e eşitse bu serinin birim kök içerdiği anlamına gelmektedir (Gujarati, 2006:718). Dolayısıyla uygulanacak olan bu katsayının 1'e eşitliğini t testi test eder. Kullanılan hipotez ise aşağıdaki gibidir:

$H_0: p = 1$ ise serinin durağan olmadığı ve birim kökü olduğu,

$H_a: p < 1$ ise serinin durağan olduğu ve birim kökü olmadığı anlamına gelir (Uğurlu, 2009: 7).

Zaman serilerinde birim kök tespitinin yapılabilmesi için Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips Perron (PP) ve Kwiatkowsky, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) testleri birim kök literatüründe yer almış temel yöntemlerdir (Ünlü ve Kabak, 2016: 976).

Dickey-Fuller tarafından 1979'da geliştirilen birim kök (unit root) testi yönteminin (Uğurlu, 2009: 8) genişletilmiş şekli olan ADF testinde sıfır hipotezi serilerin durağan olmadığını, alternatif hipotezi ise serilerin durağan olduğunu kabul etmektedir. Farkı alınarak durağan hale gelmiş seriye birinci derecede eş-bütünleşiktir denir ve $I(1)$ sembolüyle gösterilir (Çiftçi, 2014: 134).

Dickey-Fuller testinde rassal hatalar arasında otokorelasyon olmadığı varsayılmaktadır. Phillips-Perron, Dickey-Fuller tarafından öne sürülen bu varsayımı geliştirerek rassal şokların dağılımları ile ilgili yeni bir varsayımda bulunarak parametrik olmayan bir test geliştirmişlerdir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 364-365).

“PP testi, DF ve ADF testleri hata teriminin bağımsız ve sabit varyanslı olduğunu kabul eder. Bu metodoloji kullanılırken hata terimleri arasında korelasyon olmadığına ve sabit varyansa sahip olduklarından emin olmak gerekir. PP (1988) DF'nin hata terimleri ile ilgili olan bu varsayımını genişletmişlerdir. Bu durumu daha iyi anlamak için şu regresyon dikkate alınır;

$$Y_t = a_0 + a_1 y_{t-1} + u_t \quad (4)$$
$$Y_t = a_0 + a_1 y_{t-1} + a_2(t-T/2) + u_t$$

Burada T gözlem sayısını u_t hata terimlerinin dağılımını göstermekte olup, bu hata teriminin beklenen ortalaması sıfıra eşittir. Fakat burada hata terimleri arasında otokorelasyon olmadığı veya homojenlik varsayımı gerekli değildir. Bu açıdan bakıldığında DF testinin bağımsızlık ve homojenlik varsayımları PP testinde terk edilmiş, hata terimlerinin zayıf bağımlılığı ve heterojen dağılımı kabul edilmiştir. Böylece

Phillips-Perron, DF t istatistikleri geliştirilmesinde hata terimlerinin varsayımları konusundaki sınırlamaları dikkate almamıştır” (Tarı, 2011: 400).

ADF, PP ve KPSS testleri zaman serisinde yapısal kırılmaları göz ardı ettiği için “H₀: p = 1 birim kök vardır” hipotezi normalde reddedilmesi gerekirken kabul edilme olasılığı artmaktadır (Ünlü ve Kabak, 2016: 976-977).

3.3.2. Johansen Eş-bütünleşme Testleri

Serileri durağan hale getirmek için gerçekleştirilen fark alma işlemi neticesinde serilerde bilgi kaybı meydana gelebilmektedir. Bu durum seriler arasındaki ilişkilerin yok olmasına neden olabilmektedir (Tarı ve Yıldırım, 2009: 100). Eş-bütünleşme analizleri değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılır. Modeldeki değişken sayısı ikiden daha fazla olduğu zaman bir eş-bütünleşme vektöründen daha fazla vektöre sahip olma ihtimalini artırır (Torun, 2016: 21).

Serileri durağanlaştırma yöntemiyle sahte regresyondan kaçınılabileceği gibi eş-bütünleşme yöntemiyle de sahte regresyondan kaçınılabilir. Makroekonomik zaman serileri genellikle durağan değildir. Bu nedenle iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi görebilmek için eş-bütünleşme analizi uygulanır. Söz konusu ilişki matematiksel olarak aşağıdaki gibi açıklanabilir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 484):

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + \varepsilon_t \quad (5)$$

"Burada Y_t ve X_t birinci mertebeden tümlşik I(1) değişkenlerini gösterirse, bu iki değişkenin eş-bütünleşik olması, hata terimi ε_t'nin durağan olmasına bağlıdır. Denklem (5)'ten elde edilen hata terimi:

$$\varepsilon_t = Y_t - \beta_0 - \beta_1 X_t \quad (6)$$

şeklinde hesaplanmakta ve denge sapması olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla hata teriminin sıfırcı mertebeden tümleşik I(0) olması, Y_t ve X_t değişkenlerinin eş-bütünleşik olduğu anlamına gelmektedir” (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 484-485).

Johansen eş-bütünleşme ilişkisini ortaya çıkarmada Maksimum Özdeğer Testi (Maximum Eigenvalue Test) ve İz Testi (Trace Test) olmak üzere iki yöntem önermiştir. İz testi, r sayılı eş-bütünleşik vektör sıfır hipotezini n sayılı eş-bütünleşik vektör alternatif hipotezine karşı test etmekteyken, Maksimum Özdeğer testi ise r sayılı eş-bütünleşik vektör sıfır hipotezini r+1 sayılı eş-bütünleşik vektör alternatif hipotezine karşı test etmektedir (Özcan ve Arı, 2013: 112).

3.3.3. VAR (Vector Auto Regressive) Modeli Yaklaşımı

VAR modelleri ilk kez 1980’de Sims tarafından kullanılmıştır. VAR modelleri genellikle makroekonomik değişkenlerin ekonomide meydana gelen şokların değişkenler üzerindeki etkisinin dinamik gösterimini ve bu etkinin oransal önemini belirlemeye olanak sağlamaktadır (Demir, 2015: 165).

“Model, modele katılan bütün değişkenlerin kendi ve diğer değişkenlerin gecikmeli değerleri üzerine tanımladığı basit çok boyutlu bir zaman serisi öngörü modelidir. Esas olarak bir öngörü modeli olmakla beraber yapısal analizlere de fırsat tanımaktadır. VAR modelinin zaman serisi öngörü modeli olarak yorumu standart veya geleneksel VAR modeli olarak adlandırılırken, yapısal yorumu yapısal VAR olarak bilinmektedir” (Tarı, 2011: 452).

İki değişkenli standart bir VAR modeli, aşağıdaki denklemle ifade edilebilir:

$$\begin{aligned} Y_t &= \alpha_1 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^p \gamma_{1i} Y_{t-i} + u_{1t} \\ X_t &= \alpha_2 + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^p \gamma_{2i} Y_{t-i} + u_{2t} \end{aligned} \quad (7)$$

Denklem (7)'de Y_t ve X_t birbiri ile etkileşimli olan değişkenleri göstermekteyken p optimum gecikme uzunluğunu göstermektedir (Göçer, 2013: 228).

3.3.4. Hata Düzeltme Modeli

Eş-bütünleşme analizi değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini incelemektedirken hata düzeltme yaklaşımı ise kısa dönem dinamikleri analiz eder. Seriler eş-bütünleşik iseler bu serilerin hata düzeltme modeli ile gösterilmeleri mümkün hale gelmektedir (Tarı, 2011: 435).

Hata düzeltme mekanizması aşağıdaki model ile ifade edilebilir:

$$\Delta X = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta Y + \alpha_2 u_{t-1} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Modelde Δ ilk farkı göstermektedir. u_{t-1} regresyondaki kalıntı değerinin bir dönem gecikmelidir ve denge hata teriminin görgül tahminidir. ε ise hata terimini ifade etmektedir. (8) Regresyonu X 'teki değişmeyi Y 'deki değişmeye ve bir önceki dönemin dengeleme hatasına bağlar. Bu regresyonda ΔY , ΔX 'teki kısa dönem bozucu terimlerinin etkisini yakalarken, hata düzeltme terimi u_{t-1} , uzun dönem dengesine doğru olan uyarlamaları yakalar. α_2 , eğer istatistiki açıdan anlamlıysa, X değişkeninde bir dönemdeki dengesizliğin ne kadarının sonraki dönemde düzeltildiğini belirtir (Gujarati, 2006: 729).

3.3.5. Granger Nedensellik Testleri

Modelde değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisi ekonometrik nedensellik testleri kullanılarak ortaya konulabilir. Nedensellik testinin amacı değişkenlerden birinde meydana gelen bir hareketin diğer bir değişken üzerindeki etkisini ve bu etkinin değişkende bir değişim yapıp yapmadığını incelemektir (Gül ve Ünlü, 2006: 12). Söz konusu etkinin tespiti için Granger tarafından geliştirilen nedensellik testi kullanılmaktadır (Durgun Kaygısız, Kaya ve Kösekahyaoglu, 2016: 287).

“Teknik olarak Engle-Granger (1987) çalışmasına göre; değişkenlerin her biri I(1) düzeyinde entegre olduğunda, seriler düzey itibariyle durağan olmasa da, serilerin doğrusal bileşimleri durağan olabilir. Seriler durağan değil fakat doğrusal bileşimi durağan ise, bu durumda standart Granger nedensellik çıkarsamaları geçersiz olacağı için Hata Düzeltme Modellerinin oluşturulması gerekir. Dolayısıyla Granger nedensellik testleri uygulanmadan önce orijinal serilerin eş-bütünleşik özelliklerinin test edilmesi zorunludur” (Demir, 2015: 151).

Eğer X değişkeninin geçmiş dönemlerine ait bilgiler Y değişkeninin daha net bir şekilde tahmin edilmesini mümkün kılıyorsa X değişkeni Y değişkene Granger anlamında nedendir (Takım, 2010: 12).

3.4. BULGULAR

Gerçekleştirilen durağanlık, VAR modeli, eş-bütünleşme ve nedensellik testlerinin sonuçları aşağıda yer almaktadır.

3.4.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmamızda yer alan zaman serisi değişkenlerine uygulanan ADF ve PP birim kök testleri sonucunda tüm değişkenler için ve her iki testte de serilerin düzey durumda birim kök içerdiği, dolayısıyla durağan olmadıkları anlaşılmıştır. Bu nedenle serilerin birinci farkları alınarak durağan hale getirilmişlerdir. Sonuçta serilerin tamamının I(1) durağan olduğuna karar verilerek seriler arasında uzun dönem ilişkinin olup olmadığını test etmek için eş-bütünleşme testine geçilmiştir. Birim kök testlerinin sonuçları Tablo 3-2’de yer almaktadır.

Tablo 3.2: Birim Kök Testlerinin Sonuçları

Değişken	Test	ADF		PP	
		Düzy	1.Fark	Düzy	1.Fark
LogHT	t-istatistiği	-1.958295	-7.807192	-1.544183	-7.807192
	%1 Anlamlılık	-3.605593	-3.600987	-3.596616	-3.600987
	%5 Anlamlılık	-2.936942	-2.935001	-2.933158	-2.935001
	Olasılık	0.3034	0.0000	0.5018	0.0000
	Sonuç		I(1)		I(1)
LogGSYH	t-istatistiği	-0.836828	-6.990583	-0.828993	-6.990583
	%1 Anlamlılık	-3.596616	-3.600987	-3.596616	-3.600987
	%5 Anlamlılık	-2.933158	-2.935001	-2.933158	-2.935001
	Olasılık	0.7980	0.0000	0.8003	0.0000
	Sonuç		I(1)		I(1)
LogDK	t-istatistiği	-1.727521	-6.664421	-1.790036	-6.667604
	%1 Anlamlılık	-3.596616	-3.600987	-3.596616	-3.600987
	%5 Anlamlılık	-2.933158	-2.935001	-2.933158	-2.935001
	Olasılık	0.4104	0.0000	0.3802	0.0000
	Sonuç		I(1)		I(1)
LogENF	t-istatistiği	-0.896191	-6.361772	-0.912743	-6.362155
	%1 Anlamlılık	-3.596616	-3.600987	-3.596616	-3.600987
	%5 Anlamlılık	-2.933158	-2.935001	-2.933158	-2.935001
	Olasılık	0.7797	0.0000	0.7744	0.0000
	Sonuç		I(1)		I(1)

3.4.2. Var Analizi Sonuçları

Geçici olarak kısıtsız VAR modeli tahmini elde edildikten sonra, modelin kaç gecikmeyle tahmin edilmesi gerektiğini görmek amacıyla “gecikme sayısı seçim kriteri” incelendiğinde Tablo 3-3’teki sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre LR, FPE, AIC, SC ve HQ kriterleri dikkate alınarak en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak bulunmuş olup analizlerde gecikme uzunluğu 1 olarak alınacaktır.

Tablo 3.3: Gecikme Uzunlukları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	15.12140	NA	8.16e-06	-0.365200	-0.023956	-0.242765
1	49.96803	58.97123*	3.13e-06*	-1.331694*	-0.307964*	-0.964388*
2	64.95650	22.29054	3.42e-06	-1.279820	0.426397	-0.667644
3	76.33833	14.59209	4.73e-06	-1.042991	1.345713	-0.185945

*Ölçüt tarafından seçilen gecikme sırasını göstermektedir.

LR: Modifiye Edilmiş LR test istatistiği (Her test %5 seviyesinde)

FPE: Nihai Öngörü Hatası (Final prediction error)

AIC: Akaike bilgi kriteri (Akaike information criterion)

SC: Schwarz bilgi kriteri (Schwarz information criterion)

HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri (Hannan-Quinn information criterion)

Ayrıca tespit edilen gecikme uzunluğunun hata teriminin bilinen tüm varsayımları sağlaması gerekmektedir (Tarı, 2011:461). Yani kurulan VAR(1) modeli istikrar koşulunu sağlamakta, otokorelasyon ve değişen varyans içermemektedir. Bunlarla ilgili testler aşağıda belirtilmiş olup VAR modeli ile ilgili sonuçlar Ek 1’de gösterilmiştir.

Tablo 3.4: Gecikmeli VAR Modeli İçin Artıklara Uygulanan LM Otokorelasyon Testi

Lag	LRE İstatistiği	Df*	Tahmin	RAO F İstatistiği	df	Tahmin
1	25.79616	16	0.0570	1.717990	(16, 86.2)	0.0581
2	13.19710	16	0.6583	0.819520	(16, 86.2)	0.6603
3	16.49520	16	0.4190	1.043107	(16, 86.2)	0.4215
4	21.89219	16	0.1467	1.426492	(16, 86.2)	0.1486

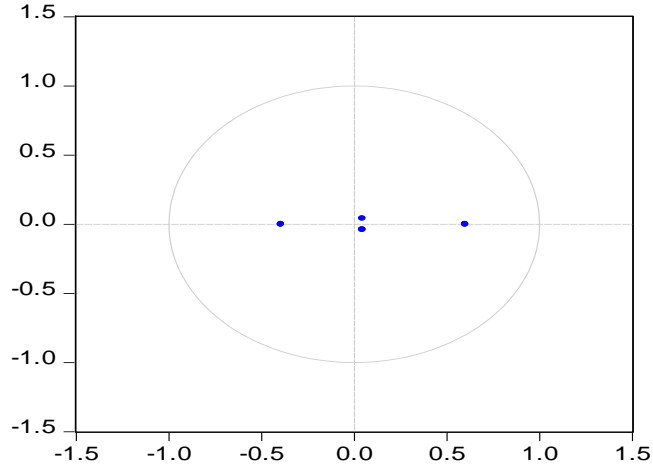
H0: h gecikme sayısında otokorelasyon yoktur.

*DF serbestlik derecesini ifade etmektedir (Degree of Freedom)

VAR modelindeki hata terimlerinin birbirleri ile ilişkili olup olmadıklarını belirlemek amacıyla Otokorelasyon LM testi yapılmaktadır (Mucuk ve Alptekin, 2008: 169). 1 gecikmeli olarak kurulan VAR Modelinde otokorelasyon (seri bağlantı) probleminin varlığını görmek amaçlı yapılan LM testine göre sonuçlar Tablo 3-4’te gösterilmiştir. Buna göre 4 gecikmeye kadar, VAR modelinde “H0: Otokorelasyon yoktur” yokluk hipotezinin %5 anlam düzeyinde reddedilemediği (kabul edilebildiği) görülmektedir. Diğer bir ifadeyle modelde 4 gecikmeye kadar otokorelasyon problemine rastlanmamıştır.

Elde edilen VAR modeli, eş-bütünleşme analizine temel olarak kullanılacaktır. Bu nedenle VAR modelinin istikrar koşullarını sağlayıp sağlamadığı ile ilgili birtakım testler yapılacaktır. Bunlardan ilki ters köklerin birim çember içinde bulunup bulunmadığı üzerinedir:

Grafik 1: AR Karakteristik Polinomun Ters Köklerinin Birim Çember Konumu
Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

Tahmin edilen modelin durağanlık koşulunu sağlayıp sağlamadığını belirlemek için katsayı matrisinin öz değerlerine bakılır. Katsayı matrisinin öz değerleri birim çemberin sınırları içerisinde yer alıyorsa sistem durağan veya istikrarlıdır denir. Eğer öz değerlerden en az bir tanesi birim çemberin üzerinde veya dışında yer alıyorsa sistem istikrarsızdır veya durağan değildir veyahut giderek genişleyen bir özellik taşıdığı anlamına gelir (Uysal, Özer ve Mucuk, 2009: 172 ve Mucuk ve Alptekin, 2008: 168).

AR Karakteristik polinomunun ters kökleri Grafik 1’de görüldüğü gibi birim çemberin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu sonuç VAR modelinin durağan (istikrarlı) olduğunu desteklemektedir.

Tablo 3.5: Değişen Varyans

Ki-Kare	DF	Olasılık
102.9648	90	0.1654

Tahmin edilen kısıtsız VAR modelinin istikrar koşullarını sağlamasıyla ilgili diğer bir test değişen varyans üzerinedir. Problemi test etmek üzere “H0: Değişen Varyans Yoktur” yokluk hipotezi kullanılarak elde edilen test sonuçlarına göre, 90 (df) serbestlik derecesi ile ki-kare istatistiği 102.965 değerine ve H0 hipotezini kabul etmeye yetecek düzeyde olasılık değerine sahiptir. Buna göre VAR(1) modelinde değişen varyansın bulunmadığı söylenebilmektedir (bkz. Tablo: 3-5).

Tablo 3.6: Normallik Analizi

Bileşen	Jarque-Bera	DF	Olasılık
1	5.077449	2	0.0790
2	0.663447	2	0.7177
3	0.094489	2	0.9539
4	1.319540	2	0.5170
Bütün	7.154925	8	0.5200

VAR(1) modelinin tahminiyle elde edilen hata terimlerinin normallik özellikleri gösterip göstermediği Cholesy (Lutkepohl) ortogonalleştirme yaklaşımıyla test edilmiştir. Bu kapsamda “H₀: Artıklar katılımlı (çok değişkenli) normal dağılıma sahiptir” yokluk hipotezi kullanılarak elde edilen Jarque-Bera istatistikleri teker teker bütün bileşenler için ve katılımlı olarak H₀ hipotezinin kabul edilebileceği seviyede çıkmıştır. Bu sonuç aynı zamanda olasılık değerlerinin, %5 düzeyinde kritik değerin aşılmasıyla yokluk hipotezinin reddedilemediğinden görülebilmektedir. Yani katılımlı olarak normallik varsayımı sağlanabilmektedir (bkz. Tablo: 3-6).

3.4.3. Johansen Eş-bütünleşme Testi Sonuçları

Eş-bütünleşme analizine göre $r=0$ hipotezleri %1 anlam seviyesinde reddedileceğinden HT, GSYH, DK ve ENF değişkenleri arasında uzun dönemde 1 tane eş-bütünleşik ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna rağmen $r \leq 1$, $r \leq 2$, $r \leq 3$ sıfır hipotezi 1% ve %5 anlam seviyeleri red edilmiştir (H₀ = kabul). Fakat $r=0$ hipotezi %1 anlamlılık seviyesinde red edildiği için ele alınan seriler arasında en az bir bütünleşik vektör bulunmaktadır (bkz. Tablo 3-7).

Tablo 3.7: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Boş (H ₀) Hipotez	Trace/İz İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık	Max-Eigen İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık
$r=0^*$	75.64614	47.85613	0.0000	52.66197	27.58434	0.0000
$r=1$	22.98417	29.79707	0.2468	16.27514	21.13162	0.2092
$r=2$	6.709027	15.49471	0.6117	5.327731	14.26460	0.7000
$r=3$	1.381295	3.841466	0.2399	1.381295	3.841466	0.2399

* Seriler arasında bir tane eş-bütünleşme olduğunu göstermektedir.

Normalize edilmiş eş-bütünleşme vektörü iki şekilde yorumlanmaktadır. Bazı ekonometriciler katsayıları yorumlarken (Tarı ve Yıldırım, 2009: 103), bazı ekonometriciler sadece katsayı işaretlerini yorumlamaktadır (Juselius, 1999).

Tablo 3.8: Normalize Edilmiş Eş-bütünleşme Vektörü

HT(-1)	GSYH(-1)	DK(-1)	ENF(-1)	C
1.000000	-1.149614 (0.47767) [-2.40670]**	-0.666183 (0.10322) [-6.45388]*	-2.989539 (0.47424) [-6.30384]*	13.31699

Parantez içindeki değerler standart sapmaları, köşeli parantez içindeki değerler ise t istatistikleri değerlerini göstermektedir.

*İşareti %1 seviyesinde, ** %5 seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Uzun dönem eş-bütünleşme denklemi aşağıdaki gibidir:

$$HT = +1.1496GSYH +0.6661DK +2.9895ENF -13.3169$$

Katsayılar göz önünde bulundurularak normalize edilmiş eş-bütünleşme vektörüne bakıldığında hizmet ticaretini en çok etkileyen değişken enflasyon değişkenidir. Buna göre enflasyonda 1 birimlik artış olduğunda hizmet ticareti %2.98 oranında değişmektedir. Katsayı işaretlerine göre yorumlandığında ise GSYH, döviz kuru ve enflasyondaki artışların hizmet ticaretini pozitif yönde etkilediği ortaya çıkmaktadır.

Literatürde döviz kuru ve enflasyonun hizmet ticaretini ters yönlü etkilemesi beklenmektedir. Bu açıdan çalışmamızda elde ettiğimiz normalize edilmiş eş-bütünleşme vektörü sonuçları beklenen sonuçlarla uyumludur. Ancak literatüre göre GSYH ve hizmet ticaretinin pozitif yönlü etkileşimi beklenirken, analiz sonuçlarımıza göre bu etkileşim negatif çıkmış olup bu durum literatüre uyum sağlamamaktadır.

3.4.4. Hata Düzeltme Modeli Sonuçları (VECM)

$$\Delta HT_t = -0.1208ECT_{t-1} -0.1912HT -1.7805GSYH -1.4217DK +0.0576ENF +0.9714$$

Hata düzeltme modelinde uzun dönemde dengeden uzaklaşmaların tespiti ve ortalamalardan sapmaların her dönem ortalamaya nasıl yaklaştığı incelenmektedir. Her dönemde bu sapmanın ne kadar azaldığına ve dengenin ne kadar zamanda oluşacağına cevap aranmaktadır. Buna göre yukarıdaki denklemde ECM olarak ortaya konulan değişken ECT_{t-1} 'dir. Katsayısı (-0.1208) sapmayı gösterir. Ayarlama veya uyarılma hızı olarak da adlandırılır. Bu katsayı istatistiksel olarak anlamlı ise sapma vardır. Hizmet

ticareti serisindeki kısa dönem dengesizliğinin bir dönem sonra ne oranda düzeleceğini gösterir. Bu katsayı pozitif çıkarsa dengeden uzaklaşma olduğunu, negatif çıkarsa sapmaların uzun dönemde dengeye yaklaştığı anlaşılmaktadır. Yani hata düzeltici mekanizma çalışıyor ve sapma azalıyor demektir (Tarı, 2011: 435-436).

Tablo 3.9: Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

ECT (-1)*	D(HT(-1))	D(GSYH(-1))	D(DK(-1))	D(ENF(-1))	C
-0.120853 (0.06371) [-1.89693] 0.0664**	-0.191226 (0.16286) [-1.17418] 0.2485**	-1.780579 (0.75495) [-2.35855] 0.0242**	-1.421794 (0.82395) [-1.72558] 0.0935**	0.057667 (0.19396) [0.29732] 0.7680**	0.971411 (0.40732) [2.38487] 0.0228**
R² =0.2947			Düzeltilmiş R² = 0.170		
			F İstatistiği (Olasılık) = 2.3677 (0.051)		
DW =1.7933			Hata Kareler Ortalaması = 5.3528		

* Hata düzeltme terimini (Error Correction Term) göstermektedir. **Olasılık değerleri ifade etmektedir.

Tablo 3.9’da yer alan hata düzeltme modeli (Vector Error Correction Model :VECM) sonuçlarına göre GSYH’deki kısa dönemli değişimlerin hizmet ticareti (HT) üzerinde negatif (-1.780579) etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tahmin edilen parametrenin istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı olması kısa dönemde HT ile GSYH arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Döviz kurundaki kısa dönemli değişimler HT üzerinde -1.421794 değeri ile negatif etkiye sahip olması ve tahmin edilen parametrenin istatistiksel olarak %10 seviyesinde anlamlı olması kısa dönemde HT ile döviz kuru arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Enflasyondaki kısa dönemli değişimler HT üzerinde 0.057667 değeri ile pozitif etkiye sahip olup istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Bu nedenle kısa dönemde HT ile enflasyon arasında ilişki olmadığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca kısa dönemde meydana gelen sapmaları düzelten hata terimi (ECT_{t-1}) için tahmin edilen değer beklendiği gibi -0.120853 değeriyle negatif çıkmıştır. Bu sonuç Türkiye’de HT, GSYH, döviz kuru ve enflasyon arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu doğrulamaktadır. Hata düzeltme teriminin istatistiksel olarak %10’da anlamlı olması uzun dönem dengesinde oluşabilecek bir birimlik sapmanın her dönemde %12’sinin düzeltildiği anlamına gelmektedir (bkz. Tablo 3-9). Buna göre 100/12= 8.3 dönem sonra sapmalar dengeye gelecektir.

3.4.5. Kısa Dönem Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Tablo 3-10’da sol sütundaki alttaki her bir değişkenden LogHT değişkenine doğru kısa dönemdeki Granger nedensellik ilişkisi araştırılmaktadır. Buna göre LogGSYH değişkeninden LogHT değişkenine doğru “H0: Granger nedensellik yoktur” hipotezi test edildiğinde %5 ve %10 anlam düzeyleri için H0 hipotezi reddedilebilecek şekilde, olasılık değeri ilgili kritik değerden küçük çıkmıştır. Yani GDP değişkeninden, hizmet ticaretine bir nedensellik görülmektedir. Benzer şekilde hipotezler kurularak LogDK değişkeninden LogHT değişkenine doğru nedensellik ile ilgili H0 hipotezi %10 düzeyinde reddedilebilecek şekilde, olasılık değeri ilgili kritik değerden daha küçük bulunmuştur. Dolayısıyla döviz kurundan hizmet ticaretine doğru, zayıf düzeyde reddedilebilmesine rağmen bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır. Ancak enflasyon değişkeninden hizmet ticaretine doğru kısa dönemli bir nedenselliğin varlığı görülmemektedir. Çünkü yokluk hipotezi 3 farklı (%1, 5 ve 10) kritik değer için kabul edilebilir şekilde, olasılık değeri kritik değerlerden yüksek çıkmıştır.

Tablo 3-10’nun sağ bölümünde de aynı şekilde, LogHT değişkeninden alt satırlardaki 3 farklı değişkene doğru nedensellik ilişkisinin varlığı sorgulanmaktadır. Bu amaçla H0: LogHT değişkeni her bir değişken (alt satırlardaki) için Granger nedensellik değildir” hipotezi sorgulanmaktadır. Sonuçlara göre 3 farklı değişkenin değişken için de, hizmet ticareti değişkeninin neden oluşturamayacağını gösterir şekilde H0 hipotezleri kabul edilebilir sonuç vermiştir.

Tablo 3.10: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımsız	Bağımlı Değişken LogHT			Bağımsız Değişken LogHT		
	Ki-Kare	df	Olasılık	Ki-Kare	df	Olasılık
LogGSYH	5.562777	1	0.0183	0.544915	1	0.4604
LogDK	2.977609	1	0.0844	1.736626	1	0.1876
LogENF	0.088399	1	0.7662	0.000563	1	0.9811
Bütün	5.928367	3	0.1151			

3.4.6. VEC Modeli Uzun Dönem Nedensellik İlişkileri

Yukarıda modelde kullanılan değişkenlerin eş-bütünleşik olduğu belirlendikten sonra kurulan VEC Modeli tahmin sonuçları elde edilmiş ve Ek 2’deki tabloda verilmiştir.

VEC Modeli tahminleriyle oluşan bireysel denklemlerdeki 1 gecikmeli ECT tahminleri ve anlamlılıkları raporlanmıştır.

VEC Modeli kurulduktan sonra sistem yaklaşımıyla tek tek bireysel denklemler elde edilmiş ve uzun dönem nedensellik ilişkilerinin varlığını test etmek amaçlı Wald (t) testi ile sonuçlar aşağıdaki tabloda (Tablo 3-11) görülmektedir. Söz konusu tahmin sonuçlarından yalnızca 1. satırdaki bağımlı değişkenin LogHT olduğu model yardımıyla kurulan hata düzeltme denkleminin ECT(-1) teriminin katsayısı anlamlı çıkmıştır. Şöyle ki; modelin “t istatistiği = -1.897” değerinden yola çıkılarak 38 serbestlik derecesiyle “olasılık değeri = 0.0664” elde edilmektedir, dolayısıyla %10 anlam düzeyinde ECT(*1)’in anlamlı olduğu söylenebilecektir. Yani hizmet ticareti kapsamında ilgili değişkenlerle kurulan modelin uzun dönemli bir denge ilişkisine sahip olduğu ve dengeye yakınsadığı belirtilebilir. Diğer üç modelde böyle bir uzun dönem ilişkisinden söz edilememektedir.

Aşağıdaki tabloda (Tablo 3-11) uzun dönem nedensellik ilişkilerini göstermek üzere, VEC modeli ve sistem yaklaşımıyla elde edilen denklemler üzerinden bireysel değişkenlerin parametrelerinin anlamlı olup olmadığı Wald (t istatistiği) kullanılarak test edilmiştir. Test sonuçlarına bakıldığında yalnızca birinci satırdaki modelin bireysel katsayı testlerinde anlamlılığa rastlanmıştır. Yani LogHT bağımlı olduğu VEC modeli denkleminde bireysel olarak katsayılar tahmin edilmiş ve bağımlı değişkene katkısı değerlendirilmiştir. Sonuç olarak LogGDP değişkeni katsayısı %5 düzeyinde, LogDK katsayısı %10 düzeyinde anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle uzun dönemde bu iki değişkenden hizmet ticareti değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisinden söz edilebilecektir.

Tablo 3.11: VEC Modeli Granger Nedensellik İçin Wald (t) İstatistikleri ve Sistem Yaklaşımı Hata Düzeltme Terimleri Tahminleri

Bağımlı Değişken	Wald İstatistikleri				Hata Düzeltme	
	LogHT	LogGSYH	LogDK	LogENF	ECT (-1)	t-Stat.
LogHT	--	-2.359 (0.024)	-1.726 (0.094)	0.297 (0.768)	-0.1209 (0.0637)	-1.8970
LogGSYH	-0.738 (0.466)	--	-1.227 (0.228)	-0.150 (0.881)	-0.0308 (0.0266)	-1.1575
LogDK	1.318 (0.196)	1.158 (0.255)	--	0.646 (0.523)	-0.02807 (0.0280)	-1.0030
LogENF	-0.024 (0.981)	0.218 (0.829)	-0.195 (0.846)	--	0.04903 (0.9119)	0.9119

Not: Wald istatistik sonuçları VEC modellerindeki bireysel değişkenlerin anlamlılığını t istatistiği ile test ederek elde edilmiştir, parantez içi değerler olasılığı göstermektedir. Hata düzeltme modellerinde ise parantez içi değerler standart hataları göstermektedir. Koyu değerler istatistiklerin anlamlılığını göstermektedir.

SONUÇ

Türkiye’de 1923’ten 1950 yılına kadar devletçi bir ekonomi politikası yürütülmüştür. 1923’te gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi’nde yerli sanayinin korunması ve teşvik edilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla beraber yabancı sermaye girişi devletin kontrolünde teminat altına alınarak izin verilmiştir. Lozan anlaşması ile 1929’a kadar Türkiye’nin dış ticaretine bazı kısıtlamalar getirilmesinden dolayı zorunlu bir serbest dış ticaret politikası izlenmiş olup İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararlar tam olarak uygulanamamıştır.

Türkiye’de 1950-1960 arasında kısmi liberal bir iktisat politikası benimsenmiş, devletin ekonomideki yeri küçültülerek iktisadi kalkınmanın özel kesim eliyle sağlanması hedeflenmiştir. 1963’ten bu yana ise Türkiye’de iktisat politikaları planlı kalkınma ile yürütülmektedir. Şimdiye kadar on tane kalkınma planı yapılmıştır. Söz konusu planların 1980’e kadar temel hedefi ithal ikamesi ve sanayileşme hedeflerinin kalkınma planları kanalı ile uygulanmasıdır.

1970’lerde meydana gelen petrol şokları etkisiyle dünya genelinde ekonomi politikalarının değişmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak 1980’lere gelindiğinde dünya genelinde bir serbestleşme hareketi meydana gelmiştir. Bu süreçten Türkiye de etkilenmiş olup 24 Ocak 1980 istikrar kararlarıyla serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. Türkiye’de 1980’e kadar ithal ikameci bir politika izlemektedirken söz konusu istikrar kararlarıyla ihracata dayalı bir sanayileşme politikası benimsenmiştir.

Günümüzde Türkiye, ihracatı artırmaya yönelik serbest bölge imkanlarından faydalanmaya ve sektörel uzmanlaşmaya yönelik politikalara yönelmiştir. Öte yandan ihracatta teknoloji-yoğun bir üretim yapısına ve daha yüksek bir pazar payına ulaşma hedeflenmiştir. Ayrıca yabancı yatırımların ülkeye girişine izin verilmiş olup söz konusu yatırımların Türkiye’nin rekabet gücünü artıracak şekilde katma değeri yüksek projelere ve yüksek teknoloji gerektiren alanlara yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Türkiye günümüzde küreselleşmenin gereği uluslararası ve bölgesel nitelikli çok taraflı oluşumlara katılarak ikili ilişkilerini nitelik ve nicelik olarak geliştirmiştir.

İncelediğimiz dönem aralığında Türkiye’nin hizmet ticaretini sektörel bazda ele aldığımızda 2003’te %21 olan iletişim ithalatının payı 2016’ya gelindiğinde %30’a yükselmiştir. 2003’te %11 olan iletişim ithalatının payı 2016’da da benzer düzeyde

gerçekleşmiştir. Sigorta ve finans ithalatı 2003'te %13'iken 2016'da %14 civarında gerçekleşmiştir. Sigorta ve finans ihracatı ise incelenen dönem başında %2.8 düzeyinde olup dönem sonunda %4.7 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2003'te %36.6 olan taşıma ithalatı 2016'ya gelindiğinde seviyesini koruyarak %36 düzeyinde gerçekleşmiştir. Taşıma ihracatında incelenen dönem başından (%12.1) dönem sonuna kadar (%34.6) neredeyse 3 kat artış meydana gelmiştir. Seyahat ithalatı 2003'te %30 civarındayken 2016'ya gelindiğinde %21.5 düzeyinde meydana gelmiştir. Seyahat ihracatının payı da yıllar içinde düşüş göstermiştir. 2003'te %74 civarında olan söz konusu pay 2016'da %50'nin altında gerçekleşmiştir.

Hizmet ticareti sektörel bazda incelendiğinde 2016 verilerine göre Türkiye'nin iletişim ve sigorta ve finans sektörlerinde ithalatçı, seyahat sektöründe ihracatçı, taşıma sektöründe ise hem ihracatçı hem de ithalatçı bir ülke konumunda olduğu ortaya çıkmıştır.

Ayrıca nitelikli iş gücü gerektirdiğinden dolayı gelişiminin incelenmesi uygun görülen yüksek teknoloji ihracatı Türkiye'de incelenen dönem aralığında %2.2 pay ile sadece 2015'te %2'yi geçebilmiştir. Diğer tüm yıllarda ise bu pay %2'nin altında meydana gelmiştir. Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracatının payı incelenen diğer ülke/ülke grubu ile karşılaştırıldığında en düşük düzeyde meydana geldiği anlaşılmıştır.

Çalışmada analizin yapılabilmesi için serilerin durağanlıkları ADF ve PP birim kök testleri ile test edilerek serilerin düzey durumunda durağan olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle serilerin birinci farkları alınarak durağan hale getirilmişlerdir.

Kurulan VAR modeli sonucunda en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak bulunarak analizlere devam edilmiştir. Ayrıca kurulan var modelinin istikrar koşulunu sağladığı, otokorelasyon ve değişen varyans içermediği ve katımlı olarak normallik varsayımı sağlanabildiği tespit edilmiştir. Öte yandan var modelindeki hata terimlerinin birbirleri ile olan ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan otokorelasyon testi sonucunda modelde 4 gecikmeye kadar otokorelasyon problemine rastlanmadığı ortaya çıkmıştır.

Serilerin durağanlık tespiti yapıldıktan ve VAR modeli kurulduktan sonra seriler arasında uzun dönem ilişkinin varlığını tespit etmek amacıyla Johansen eş-bütünleşme testi, kısa dönem ilişkinin varlığını tespit etmek için ise hata düzeltme modeli kurulmuştur.

Normalize edilmiş eş-bütünleşme vektörü sonucuna göre değişkenler arasında hizmet ticaretini etkileyen değişken enflasyondur. Yani enflasyondaki %1'lik artış hizmet ticaretinde %2.98 oranında değişime neden olmaktadır.

Seriler arasında uzun dönemde 1 tane eş-bütünleşme olması nedeniyle kısa dönem ilişki vektör hata düzeltme modeli ile incelenmiştir. Buna göre döviz kuru ve GSYH'deki kısa dönemli değişimlerin HT üzerinde negatif etkiye sahip olduğu, kısa dönemde HT ile hem GSYH hem de döviz kuru arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Enflasyondaki kısa dönemli değişimlerin HT üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu halde istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ortaya çıkmıştır. Böylece kısa dönemde HT ile enflasyon arasında ilişki olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Granger nedensellik sonuçlarına göre GSYH değişkeninden hizmet ticaretine bir nedensellik saptanmıştır. Döviz kurundan hizmet ticaretine zayıf düzeyde reddedilebilmesine rağmen bir nedensellik ilişkisine rastlanmış olup, enflasyondan hizmet ticaretine doğru kısa dönemli bir nedenselliğin olmadığı görülmüştür. Hizmet ticaretinden GSYH, döviz kuru ve enflasyon değişkenlerine doğru nedensellik ilişkisi araştırıldığında söz konusu değişkenlerin hizmet ticareti değişkeninin neden oluşturamayacağı saptanmıştır. Öte yandan hizmet ticareti kapsamında ilgili değişkenlerle kurulan modelin uzun dönemli bir denge ilişkisine sahip olduğu ve dengeye yakınsadığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye'de HT, GSYH, döviz kuru ve enflasyon arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu, uzun dönem dengesinde meydana gelebilecek %1'lik sapmanın her dönemde %12'sinin düzeltildiği ve sapmaların 8.3 dönem sonra dengeye geleceği elde edilerek literatürde mevcut olan çalışmalarla uyumlu sonuçların ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- Alkin, E., (1990), *Uluslararası Ekonomik İlişkiler*, İstanbul, Filiz Kitapevi.
- Aydoğdu, H., Yönezer, N., (2007), *Krizin Sözlü Tarihi: Kasım 2000- Şubat2001 Ekonomik Krizi'nin Tanıkları Anlatıyor*, Ankara, Dipnot Yayınları.
- Berksoy, T., (1982), *Az gelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme*, İstanbul, Belge Yayınları.
- Bilgin, M. H.- Karabulut, G.- Ongan, H., (2002), *Finansal Krizlerin İşletmelerin Finansman Yapıları Üzerindeki Etkileri*, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Bocutoğlu, E., (2012), *İktisadi Düşünceler Tarihi*, Trabzon, Murathan Yayınevi.
- Clark, C., (1957), *The Conditions of Economic Progress*, London, MacMillan.
- DPT, (1972), *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977*, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT, (1979), *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT, (1995), *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT, (2000), *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Eğilmez, M., Kumcu, E., (2012), *Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Ekinci, M. B., (2008), *Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye*, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası.
- Erim, N., (2011), *İktisadi Düşünce Tarihi*, Kocaeli, Umuttepe Yayınları.
- Fisk, R. P.-Grove, S.J.-John, J., (2008), *Interactive Services Marketing*, U.S.A., Third Edition.
- Gençtürk, M., (2004), *Kriz Döneminde Şirketlerin Hisse Yapılarının Performanslarına Etkisi*, Ankara, Ekin Kitapevi.
- Gujarati, D. N., (2006), *Temel Ekonometri*, (Çevirenler; Ümit Şenesen, Gülay Günlük Şenesen), İstanbul, Literatür Yayınları.
- Gümüsoğlu, Ş., vd., (2007), *Hizmet Kalitesi Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- Hiç, M., (1980), *Türkiye Ekonomisinin Analizi*, İstanbul, Güryay Matbaacılık.
- İçöz, O., (2005), *Hizmet Pazarlaması*, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları.
- İyibozkurt, E., (1985), *Uluslararası İktisat Teorisi*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Kalkınma Bakanlığı, (2013), *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*, Ankara.

- Karluk, S. R., (2009), *Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi'nde Yapısal Dönüşüm*, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Karluk, S. R., (1990), *Uluslararası Ekonomik Kuruluş ve Birleşmeler*, Eskişehir, Bilim Teknik Yayınevi.
- Karluk, S. R., (1996), *Uluslararası Ekonomi*, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Karluk, S. R., (2002), *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Karluk, S. R., (2013), *Uluslararası Ekonomi Teori Politika*, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Kaygusuz, M., (2014), *Geçmişten Günümüze Finansal Krizler (1619- 2014)*, Bursa, Ekin Yayınevi.
- Kaynak, M., (2011), *Kalkınma İktisadı*, Ankara, Gazi Kitabevi.
- Kazgan, G., (2013), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y., (2014), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Kepenek, Y., Yentürk, N., (2011), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Kozak, N.-Özel, Ç.H.-Karagöz Yüncü, D., (2011), *Hizmet Pazarlaması*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- Krugman, P. R.,-Obstfeld, M.-Melitz, M. J., (2012), *International Economics: Theory & Policy*, Boston, Pearson.
- Küçükcalay, A. M., (2015), *İktisadi Düşünce Tarihi*, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Lovelock, C.-Wirtz, J.-Chew, P., (2007), *Essentials of Services Marketing*, Singapore, Pearson.
- Ökçün, A. G., (1997), *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir Haberler- Belgeler-Yorumlar*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Öztürk, A., Aslanoğlu, M., (1998), *Ekonomik Planlama*, Bursa, Ekin Kitabevi.
- Öztürk, N., (2009), *Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama*, Ankara, Palme Yayıncılık.
- Öztürk, N., (2012), *Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Öztürk, S. A., (2010), *Hizmet Pazarlaması*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Ricardo, D., (2006), *Principles of Political Economy and Taxation*, Dubuque, Iowa, Collector's Edition.
- Schoell, W. F., Gultinan, J. P., (1995), *Marketing Contemporary Concepts And Practices*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall.
- Sevüktekin, M., Nargeleçekenler, M., (2010), *Ekonomik Zaman Serileri Analizi*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Seyidoğlu, H., (1975), *Uluslararası İktisat Teori ve Politika*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Seyidoğlu, H., (2007), *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, İstanbul, Güzem Can Yayınları.
- Smith, A., (2003), *The Wealth Of Nations*, New York, Bantam Classic Edition.
- Şahin, H., (2012), *Türkiye Ekonomisi*, Bursa, Ezgi Kitapevi.
- Tanör, B., vd. (1997), *Bugünkü Türkiye 1980-1995*, İstanbul, Cem Yayınevi, c. 5.
- Tarı, R., (2011), *Ekonometri*, Kocaeli, Umuttepe Yayınları.
- Tekeoğlu, M., (1993), *İktisadi Düşünceler Tarihi*, Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Tunçay, M., vd., (1997), *Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, İstanbul, Cem Yayınevi, c. 4.
- TÜİK, (2013), *Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı*, Ankara, TÜİK Matbaası.
- Uğurlu, E., (2009), Durağanlık ve Birim Kök Sınamaları, doi: 10.13140/rg.2.1.3262.-2561, (Basım yeri belirtilmemiş).
- Uras, T. G., (1993), *Ekonomide Özal'lı Yıllar 1980- 1990*, İstanbul, Afa Yayıncılık.
- Utkulu, U., (2005), *Türkiye'nin Dış Ticareti ve Değişen Mukayeseli Üstünlükler*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Ünsal, E. M., (2005), *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadi*, Ankara, İmaj Yayıncılık.
- Yıldız, S. M., (2010), *Spor ve Fiziksel Etkinlik Hizmetleri Pazarlaması*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, Ş. E., (1992), *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, Ş. E., (2010), *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*, Ankara, Efil Yayınevi.
- Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., (1996), *Services Marketing*, Singapore, McGraw- Hill.
- Zeithaml, V. A.-Bitner, M. J.-Gremler, D. D., (2009), *Services Marketing Integrating Customer Focus Across the Firm*, Singapore, McGraw- Hill.

MAKALELER

- Akkoyunlu, A. S., (1996), *Yeni Dış Ticaret Teorileri*, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 7, Sayı 21, ss. 71-99.
- Alagöz, M., Yapar, S., (2007), *Görünmez Engeller: Serbest Ticarete Bir Engel mi?*, Celalabat-Kırgızistan, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Akademi Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı 11, ss. 1-11.
- Algieri, B.-Aquino, A.-Succurro, M., (2018), *International Competitive Advantages in Tourism: An Eclectic View*, Tourism Management Perspectives, January 2018, Cilt 25, ss. 41-52.
- Atik, H., (2006), *Tercihlerde Benzerlik Teorisi: Türkiye ve Bazı Komşu Ülkelerin Dış Ticareti Üzerine Bir Analiz*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Cilt 61, Sayı 2, ss. 33-45.

- Aydoğuş, İ., İnkaya, A., (2001), *Dünya Ticaret Örgütü ve Tarım Politikaları*, Afyonkarahisar, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt III, Sayı I, ss. 167- 182.
- Bahar, O., (2006), *Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı*, Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt 13, Sayı 2, ss. 137-150.
- Bayraktutan, Y., (2003), *Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri*, Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, ss. 175-186.
- Clark, D. P., (2010), *Scale Economies and Intra-Industry Trade*, *Economics Letters*, Cilt 108, Sayı 2, ss. 190-192.
- Cole, M. T., Guillin, A., (2015), *The Determinants of Trade Agreements in Services vs. Goods*, *International Economics*, December 2015, Cilt 144, ss. 66- 82.
- Çelebi, E., (2011), *Türkiye'de Devalüasyon Uygulamaları (1923-2000)*, Doğuş Üniversitesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, ss. 55-66.
- Değer, M. K., (2006), *Turizm ve İhracata Dayalı Büyüme: 1980-2005 Türkiye Deneyimi*, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, ss. 67-89.
- Dritsakis, N., (2004), *Tourism an a Long-Run Economic Growth Faktor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis*, Article in *Tourism Economics*, September 2004, Cilt 10, Sayı 3, ss. 305-316.
- Durgun Kaygısız, A.-Kaya Göze, D.,-Kösekahyaoğlu, L., (2016), *Türkiye'de Tasarruf, Yatırım, Cari Açık ve Büyüme: 1980-2014 Dönemi Üzerine Bir Nedensellik İlişkisi Analizi*, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, ss. 273- 300.
- Durgun, A., Gövdere, B., (2011), *2008 Küresel Krizinin Antalya Konaklama İşletmelerine Etkileri Üzerine Bir Analiz*, Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 30, Sayı 1, ss. 139-159.
- Durgun Kaygısız, A., (2015), *Net Turizm Gelirleri ve Büyüme İlişkisi: Var Model-Granger Nedensellik Analizi*, Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, ss. 155-164.
- Ekinci, M. B., (2007), *Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler ve Türkiye'nin Potansiyel Hizmet Endüstrilerine İlişkin Analizler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 52, ss. 265-297.
- Gani, A., (2017), *The Logisttics Performance Effect in International Trade*, *The Asian Journal of Shipping and Logistic*, December 2017, Cilt 33, Sayı 4, ss. 279- 288.
- Gani, A., Clemes, M. D., (2016), *Does the Strength of the Legal Systems Matter for Trade in Insurance and Financial Services?*, *Research in International Business and Finance*, January 2016, Cilt 36, ss. 511-519.
- Gelir İdaresi Başkanlığı, (2009), *GATT Bilgilendirme Rehberi*, Ankara, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Daire Başkanlığı GATT (90) Müdürlüğü, Yayın No: 95.
- Gençoğlu, A, Y., (2013), *Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm*, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, ss. 79-94.

- Gnangnon, S., Iyer, H., (2018), *Does Bridging the Internet Access Divide Contribute to Enhancing Countries' Integration into the Global Trade in Services Markets?*, Telecommunications Policy, February 2018, Cilt 42, Sayı 1, ss. 61-77.
- Göçer, İ., (2013), *Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri*, Maliye Dergisi, Temmuz-Aralık 2013, Sayı 165, ss. 215-240.
- Göçer, İ., (2013), *Türkiye'de Cari Açığın Nedenleri, Finansman Kalitesi ve Sürdürülebilirliği: Ekonometrik Bir Analiz*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, ss. 213-242.
- Gövdere, B., (2009), *Türkiye'de Hizmetler Sektöründe Doğrudan Yabancı Yatırımlar*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, ss. 53-68.
- Grubel, H. G., Lloyd, P. J., (1971), *The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade*, The Economic Society of Australia, Economic Record, Cilt 47, Sayı 4, ss. 494-517.
- Gül, E., Ünlü, A., (2006), *Türkiye'de Bütçe Açıkları ile Borçlanmalar Arasındaki Nedensellik İlişkileri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 2.
- Hu, H., vd. (2018), *The Role of Renewable Energy Consumption and Commercial Services Trade in Carbon Dioxide Reduction: Evidence From 25 Developing Countries*, Applied Energy, February 2018, Cilt 211, ss. 1229-1244.
- İşcan, İ. H., (2016), *Dünya Merkez Bankacılığının ve 2008 Finansal Krizi'ne Yönelik Yaklaşımları ile Amerikan ve Avrupa Merkez Bankacılığı*, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 27, Sayı 101, ss. 63-109.
- Juselius, K., (1999), *Models and Relations in Economics and Econometrics*, Journal of Economic Methodology, Cil 6, ss. 259-290.
- Kara, O.-Çömlekçi, İ.-Kaya, V., (2012), *Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeleri ile İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Bahar 2012, Cilt 8, Sayı 1, ss. 75-100.
- Karaca, N., (2003), *Gatt'tan Dünya Ticaret Örgütüne*, Maliye Dergisi, Sayı 144, ss. 84-99.
- Karagöz, K., (2008), *Türkiye'nin Turizm Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı*, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, ss. 149-156.
- Karagöz, K., Karagöz, M., (2009), *Türkiye'nin Küresel Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı*, Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, ss. 127-144.
- Leontief, W., (1953), *Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-Examined*, Proceedings of the American Philosophical Society, Cilt 97, Sayı 4, ss. 332-349.

- Mucuk, M., Alptekin, V., (2008), *Türkiye’de Vergi ve Ekonomik Büyüme ilişkisi: VAR Analizi (1975-2006)*, Maliye Dergisi, Temmuz- Aralık 2008, Sayı 155, ss. 159-174.
- Nath, H. K., Liu, L., (2017), *Information and Communications Technology (ICT) and Service Trade*, Information Economics and Policy, December 2017, Cilt 41, ss. 81-87.
- Neill, T. P., (1948), *Quesnay and Physiocracy*, *Journal of the History of Ideas*, Cilt 9, Sayı 2, ss. 153-173.
- Öztürk, N., (2002), *IMF’nin Değişen Rolü ve Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerine Etkileri*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 57, Sayı 4, ss. 95-125.
- Porter, M. E., (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, Harvard Business Review, ss. 73-93.
- Posner, M. V., (1961), *International Trade and Technical Change*, Oxford University Press, Oxford Economic Papers, New Series, Cilt 13, Sayı 3, ss. 323-341.
- Seker, S. E., (2015), *Dijital Varlık ve Enformasyon Toplumu (Digital Asset and Information Society)*, YBS Ansiklopedi, Cilt 2, Sayı 2, ss. 12-16.
- Şahinöz, A., (2002), *Dünya Ticaret Örgütü’nün Dönüşümü*, Küreselleşme ve Türkiye Tarımı, Ankara, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, ss. 177-189.
- Şimşek, M., Kadılar, C., (2010), *Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi*, Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, ss. 115-140.
- Tarı, R., Yıldırım, D. Ç., (2009), *Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye İçin Bir Uygulama*, Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi, Cilt 16, Sayı 2, ss. 95-105.
- Tatlıcı, Ö., Kızıltan, A., (2011), *Çekim Modeli: Türkiye’nin İhracatı Üzerine Bir Uygulama*, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, ss. 287-299.
- Takım, A., (2010), *Türkiye’de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, ss. 1-16.
- Uysal, D.-Özer, H.-Mucuk, M., (2009), *Dış Borçlanma Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1965-2007)*, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 4, ss. 161-178.
- Ünlü, A., Kabak, S., (2016), *Türkiye ve Azerbaycan Ticaretinin Sürdürülebilirliği ve Ampirik Analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, CIEP Özel Sayısı, ss. 962-985.
- Vernon, R., (1966), *International Investment and International Trade in the Product Cycle*, Oxford University Press, The Quarterly Journal of Economics, Cilt 80, Sayı 2, ss. 190-207.

- Yamak, N.-Tanrıöver, B.-Güneysu, F., (2012), Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 26, Sayı 2, ss. 205-220.
- Yavuz Çil, N., (2006), *Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi*, Doğu Üniversitesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, ss. 162-171.
- Yüksel, E., Sarıdoğan, E., (2011), *Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman’ın Katkıları*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Öneri Dergisi, Cilt 9, Sayı 35, ss. 199-206.

DİĞER KAYNAKLAR:

TEZLER

- Ayas, N., (2014), *Hizmet Odaklılığın Çalışanların İş Sonuçları ve Örgütsel Performansa Etkileri: Hizmet Sektöründe Bir Alan Araştırması*, Çanakkale, Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aykut Seymen, D., (2000), *Dış Ticarete Yeni Korumacı Eğilimler ve Türk Dış Ticareti Açısından Değerlendirilmesi*, İzmir, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydemir, C., (2006), *1960-1980 Yılları Arası Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İrdelenmesi*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bostanoğlu, E., (2012), *Hizmet Sektöründe Hizmet Kalitesinin Servqual Yöntemiyle Ölçülmesi ve Samsun İl Özel İdaresi’nde Bir Uygulama*, Samsun, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Bozkurt, E., (2010), *Türkiye’nin Uluslararası Hizmet Ticareti*, Erzurum, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, S., (2015), *Bireysel Kredilerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği*, İstanbul, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duman Kurt, S., (2007), *The Effects of Customer Relationship Management in The Service Sector Marketing Strategies: A Field Study on Selected Service Companies*, İzmir, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneş, E., (2012), *Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaretin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi: 1908-2011 Dönemi Sektörel Analiz*, Kars, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürbüzer, T., (2007), *The International Monetary Fund And The World Trade Organization And National Economic Sovereignty*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kapkara, S., (2015), *Yükselen Ekonomiler Arasındaki Ticaret Hacminin Çekim Modeli İle Ekonometrik Analizi*, Kocaeli, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, N., (2007), *Klasik İktisatçıların Mikroekonomiye Katkıları*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kaya, T., (2013), *Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Anlaşmaları ve DTÖ Bünyesinde Kurulan Paneller ile Temyiz Organı Raporlarının ABD, AB ve Türkiye'deki Uygulayışının Karşılaştırmalı Hukuk Açısından İncelenmesi*, Ankara, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kıyak, H., (2005), *Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısı ve Ortadoğu Ülkeleri ile Dış Ticaret İlişkileri*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Midilli, Ö., (2011), *Hizmet Sektöründe Müşteri Memnuniyetinin Pazarlamaya Etkisi*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tunalı, E., (2008), *Dış Girdi Bağımlılığı: Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Bir Analiz*, İzmir, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkmen, A., (2012), *Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Üzerine Bir Analiz (1974-2011)*, Erzurum, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzan, Ş., (2012), *Toplam Kalite Yönetiminin Hizmet Sektöründe Uygulanabilirliği*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünlü, D., (2012), *İzmir İktisat Kongresi Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, Uşak, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yussupova, Z., (2014), *The World Trade Organization: Optimal Place For Trade-Related Environmental Protection*, İzmir, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BİLDİRİLER

- Golovko, A., (2009), *Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti*, Eskişehir-Türkiye, EconAnadolu 2009: Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi.
- Yapraklı, S.-Temurlenk, M. S.-Türkmen, A.-Doker, A. C., (2014), *Hizmet Ticaretinin Geçiş Ekonomileri Üzerine Etkileri: 2000-2010*, Skopje- Macedonia, International Conference on Eurasian Economies.

İNTERNET KAYNAKLARI

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, <http://www.tcmb.gov.tr/>, (18/10/2017).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, [http://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-dto .tr.mfa](http://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-dto.tr.mfa), (03/06/2016).

Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/oracle/webcenter/portalapp/pages/content/htmlViewer.jspx?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-215197&parentPage=hizmet&_afLoop=28943767035311312&_afWindowMode=0&_afWindowId=3pz91128u&_adf.ctrl-state=mtmyqb7vz_71#!%40%40%3F_afWindowId%3D3pz91128u%26_afLoop%3D28943767035311312%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-215197%26parentPage%3Dhizmet%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dmtmyqb7vz_75, (15/05/2018).

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/PreTabloArama.do>, (6/04/2018).

Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Quaternary_sector_of_the_economy, (30/05/2016).

World Bank, <http://www.worldbank.org/>, (18/10/2017).

World Trade Organization, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_sectors_e.htm, (10/05/2016).

World Trade Organization, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_e.htm, (04/03/2016).

World Trade Organization, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/-who_we_are_e.htm, (31/05/2016).

World Trade Organization, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/-tif_e/fact2_e.htm, (27/04/2017).

World Trade Organization, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/s_negs_e.htm, (08/05/2017).

World Trade Organization, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm, (12/10/2017).

EKLER

EK 1: VAR Modeli Tahmin Sonuçları

	LogHT	LogGSYH	LogDK	LogENF
LogHT(-1)	-0.249405 (0.16578) [-1.50447]	-0.065029 (0.06712) [-0.96889]	0.080752 (0.07026) [1.14939]	0.020344 (0.13467) [0.15107]
LogGSYH(-1)	-0.744503 (0.54017) [-1.37827]	-0.117762 (0.21870) [-0.53847]	0.624636 (0.22893) [2.72855]	-0.281539 (0.43881) [-0.64160]
LogDK(-1)	-0.021438 (0.37930) [-0.05652]	-0.065394 (0.15356) [-0.42584]	0.701106 (0.16075) [4.36155]	-0.703866 (0.30812) [-2.28437]
LogENF(-1)	0.049925 (0.20098) [0.24840]	-0.014151 (0.08137) [-0.17391]	0.053254 (0.08518) [0.62522]	-0.039110 (0.16327) [-0.23955]
C	0.290844 (0.19988) [1.45506]	0.126770 (0.08093) [1.56650]	0.079052 (0.08471) [0.93319]	0.368913 (0.16238) [2.27197]
DUM99	-0.199213 (0.16297) [-1.22240]	-0.041980 (0.06598) [-0.63625]	-0.104243 (0.06907) [-1.50932]	-0.371361 (0.13239) [-2.80512]
R-squared	0.220049	0.044657	0.585183	0.226165
Adj. R-squared	0.108627	-0.091820	0.525924	0.115617
Sum sq. resids	5.919337	0.970256	1.063156	3.906220
S.E. equation	0.411247	0.166498	0.174287	0.334075
F-statistic	1.974919	0.327214	9.874930	2.045854
Log likelihood	-18.50185	18.57076	16.69628	-9.980939
Akaike AIC	1.195212	-0.613208	-0.521770	0.779558
Schwarz SC	1.445979	-0.362441	-0.271003	1.030325
Mean dependent	0.108594	0.072262	0.298834	-0.022048
S.D. dependent	0.435585	0.159343	0.253128	0.355242
Determinant resid covariance (dof adj.)		2.70E-06		
Determinant resid covariance		1.44E-06		
Log likelihood		43.09210		
Akaike information criterion		-0.931322		
Schwarz criterion		0.071744		
Number of coefficients		24		

EK 2: VEC Modeli Sistem Yaklaşımıyla Tahmin Sonuçları

Error Correction:	D(L_XM_SERV)	D(L_GDP_USD)	D(L_EXCH)	D(L_INFLAT)
CointEq1	-0.120853	-0.030795	-0.028066	0.049032
	(0.06371)	(0.02661)	(0.02798)	(0.05377)
	[-1.89693]	[-1.15747]	[-1.00299]	[0.91186]
D(L_XM_SERV(-1))	-0.191226	-0.050204	0.094263	-0.003260
	(0.16286)	(0.06801)	(0.07153)	(0.13745)
	[-1.17418]	[-0.73818]	[1.31781]	[-0.02372]
D(L_GDP_CURUSD(-1))	-1.780579	-0.381766	0.384027	0.138812
	(0.75495)	(0.31526)	(0.33158)	(0.63717)
	[-2.35855]	[-1.21094]	[1.15817]	[0.21786]
D(L_EXC_MEAN(-1))	-1.421794	-0.422221	0.375901	-0.135722
	(0.82395)	(0.34408)	(0.36189)	(0.69541)
	[-1.72558]	[-1.22709]	[1.03871]	[-0.19517]
D(L_INFLATION(-1))	0.057667	-0.012178	0.055052	-0.042251
	(0.19396)	(0.08100)	(0.08519)	(0.16370)
	[0.29732]	[-0.15035]	[0.64624]	[-0.25811]
C	0.971411	0.300186	0.237100	0.092798
	(0.40732)	(0.17010)	(0.17890)	(0.34378)
	[2.38487]	[1.76479]	[1.32532]	[0.26993]
DUM99	-0.633679	-0.152687	-0.205139	-0.195093
	(0.27781)	(0.11602)	(0.12202)	(0.23447)
	[-2.28094]	[-1.31609]	[-1.68119]	[-0.83204]
R-squared	0.294693	0.080875	0.597104	0.244638
Adj. R-squared	0.170228	-0.081324	0.526005	0.111339
Sum sq. resids	5.352830	0.933473	1.032604	3.812971
S.E. equation	0.396782	0.165696	0.174272	0.334882
F-statistic	2.367665	0.498615	8.398177	1.835253
Log likelihood	-16.43957	19.36303	17.29403	-9.485628
Akaike AIC	1.143394	-0.603075	-0.502148	0.804177
Schwarz SC	1.435955	-0.310514	-0.209587	1.096738
Mean dependent	0.108594	0.072262	0.298834	-0.022048
S.D. dependent	0.435585	0.159343	0.253128	0.355242
Determinant resid covariance (dof adj.)		8.41E-07		
Determinant resid covariance		3.98E-07		
Log likelihood		69.42309		
Akaike information criterion		-1.825517		
Schwarz criterion		-0.488095		
Number of coefficients		32		

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Seçkin KABAK

Doğum Yeri ve Yılı : Derik – 22.10.1989

Medeni Hali : Bekar

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Yabancı Dil Düzeyi :

İngilizce : YDS- B Seviye

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar:

Uluslararası Toplantılarda Sunulan Bildiriler:

- 1) Ünlü, A., Kabak, S., “Türkiye ve Azerbaycan Ticaretinin Sürdürülebilirliği ve Ampirik Analizi”, Congress on International Economic and Administrative Perspectives; New Regional Visions, Baku-Azerbaijan, 28-29 September 2016.
- 2) Kösekahyaoglu, L.-Ünlü, A.-Kabak, S., “Türkiye’nin Dış Ticaretinin Çekim Modeli İle Analizi” Congress on International Economic and Administrative Perspectives; Sustainable Global Competition, Isparta-Turkey, 5-7 October 2017.
- 3) Ünlü, A.-Kabak, S.-Karabıçak, M., “Türkiye’nin Sürdürülebilir Ekonomik Büyümesinde Yeşil Enerji: Ampirik Analiz”, Congress on International Economic and Administrative Perspectives; Sustainable Global Competition, Isparta-Turkey, 5-7 October 2017.

Ulusal Dergide Yayınlanmış Makale:

- 1) Ünlü, A., Kabak, S., (2016), “Türkiye ve Azerbaycan Ticaretinin Sürdürülebilirliği ve Ampirik Analizi”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; CIEP Özel Sayı, ss. 962-985.